

AYRIMCILIK YASAĞI BAĞLAMINDA ENGELLİ BİREYLERİN HAKLARINA İLİŞKİN AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ KARARLARI

Ayşe ÖZKAN DUVAN*

ÖZ

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi “engelli” terimini içermemesine karşın, eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağını düzenleyen hükümleriyle engelli bireyler için önemli güvenceler sağlamaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin engelli birey haklarına yönelik yaklaşımı 14. maddedeki düzenleme ve ayrımcılık yasağını genelleştiren 12. Protokol’le sınırlı değildir. Engelli bireylere ilişkin uyumsuzluklarda yaşam hakkı, özgürlük ve güvenlik hakkı, adil yargılanma hakkı, evlenme hakkı, seçme hakkı, özel yaşama saygı hakkı, mülkiyet hakkı, eğitim hakkı ve kötü muamele yasağı gibi haklar da bazen ayrımcılık yasağı bağlamında, bazen de ayrımcılık yasağından bağımsız olarak değerlendirilmiştir. Mahkemenin Poirrez/Fransa, Glor/İsviçre, Çam/Türkiye, Guberina/Hırvatistan ve Şahin/Türkiye kararlarında ise ayrımcılık yasağı ekseninde engelli bireylerin hakları koruma altına alınmıştır. Mahkeme bu içtihadında Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi gibi spesifik olarak engelli birey haklarını düzenleyen kaynaklara sıkça atıf yapmış, ulusal ve uluslararası hukuk düzleminde emsal teşkil eden kararlara imza atmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Ayrımcılık yasağı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, engelli birey hakları, 14. madde.*

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS DECISIONS ON THE RIGHTS OF DISABLED PERSONS IN THE CONTEXT OF NON-DISCRIMINATION

ABSTRACT

Although the European Convention on Human Rights does not include the term “disability” it provides important safeguards for individuals with disabilities with its provisions regulating the right to equality and non-discrimination. The European Court of Human Rights’ approach to the rights of persons with disabilities is not limited to Protocol 12, which generalizes the prohibition of regulation on non-discrimination in Article 14. Rights such as the right to life, the right to liberty and security, the right to a fair trial, the right to marry, the right to vote, the right to respect for private life, the right to protection of property, the right to education and the prohibition of torture for persons with disabilities are sometimes considered in the context of the non-

* **Dr. Öğr. Üyesi,** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, **e-posta:** ayse.duvan@istanbul.edu.tr

DOI : 10.34246/ahbvuhfd.609118

Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih : 11/07/2019

Yayınlanmasının Uygun Görüldüğü Tarih: 25/07/2019

discrimination and sometimes independent of the context of non-discrimination. In the decisions of the Court like Poirrez/France, Glor/ Switzerland, Çam/Turkey, Guberina/Croatia and Şahin/Turkey, the rights of persons with disabilities are protected under the prohibition of discrimination. In this case law, the Court frequently referred to resources specifically regulating the rights of persons with disabilities, such as the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, and has made precedent judgements in terms of national and international law.

Key Words: *Prohibition of discrimination (non-discrimination), European Court of Human Rights, rights of disabled persons, Article 14.*

GİRİŞ

Tüm insanların temel hak ve özgürlüklerden faydalandırılması düşüncesinin ürünü olan eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı, insan hakları hukukunun tarihsel açıdan en eski olarak nitelendirilebilecek ilkelerinin uzantısıdır. Türk Anayasasında eşitlik, 10. maddede devlet yönetiminin dayanağı olan bir genel esas olarak, devletin varlık nedenleri arasında kabul edilmiştir¹. Eşitlik normunun kapsamı ve koruma güvenceleri bakımından 1982 Anayasasının en kapsamlı düzenlemeyi getirdiği kabul edilmektedir.² Eşitlik açısından ayırım yapılmayacak hususlar madde metninde sayılanlarla sınırlı kabul edilmemiş, “benzeri sebeplerle” de ayırım yapılamayacağı esası getirilmek suretiyle ayırım yapılamayacak konular genişletilmiştir.³ Uluslararası hukukta ise eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı, birçok sözleşmede farklı bağlamlarda kendine yer bulmuştur. Birleşmiş Milletler Şartı’nın 3. maddesi ile İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 1. maddesinde yer alan eşitlik hakkı ve 2. maddesindeki ayrımcılık yasağı düzenlemeleri mevcuttur. Birleşmiş Milletler bünyesindeki Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin 2. maddesi, Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nin 2. maddesi, Avrupa Konseyi bünyesindeki Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 14. maddesi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 1. maddesi ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı’nın 2. maddesi eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağını konu alan temel düzenlemelerdendir. Eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı, 1993 yılında Viyana Deklarasyonuna da konu edilmiş ve Dünya İnsan

¹ ÖZBUDUN, s. 113.

² GÜLMEZ, s. 59.

³ Anayasa Mahkemesi, 1986/11 E, 1986/26 K, 04.11.1986, p. 4.

Hakları Konferansında “uluslararası insan hakları hukukunun temel kuralı” olarak nitelendirilmiştir. Ayrımcılık yasağının uluslararası buyurucu kural (*jus cogens*) niteliğinde olduğu, uluslararası kamu hukukunun çekince konulamaz temel amir hükmü haline geldiği kabul edilmektedir⁴.

Doksanlı yıllardan itibaren engelli bireylerin haklarının güçlendirilmesine hizmet edeceği anlayışıyla literatürde insan hakları temelli yaklaşım esas alınmaya başlamıştır. Evrensel insan hakları temelinde engelli bireylerin ötekileştirilmesine karşı geliştirilen düşünce akımı, engelli bireylerin ayrımcılığa karşı korunması anlayışını getirmiştir.⁵ Bu süreçte spesifik olarak engelli bireylerin haklarını konu alan ulusal ve uluslararası düzenlemeler yapılmıştır. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 23. maddesi Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi’ne Ek Protokol’ün 18. maddesi bu kategoridedir. Son otuz yıldan beri Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinde de olduğu gibi, engelli haklarına ilişkin spesifik düzenlemelerin engelli bireylere odaklanması tercih edilebilmektedir. Spesifik düzenlemeler kategorisinde yer almayan ulusal ya da uluslararası belgelerde ise ırk, dil, din, cinsiyet temellerinin yanında “benzeri nedenler” ifadesi kullanılmak suretiyle engellilik temelinde de ayrımcılık yasağını kapsadığı kabul edilen düzenlemelere yer verilmektedir.⁶ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi bu kapsamdaki insan hakları düzenlemeleri arasında yer almaktadır. Usul yönünden farklılık gösterse de her iki türdeki düzenlemelerin engellilik temelinde ayrımcılık yasağının uygulanması yönünden temel bir farklılık gösterdiğini söylemek mümkün değildir.

Uzun süre engelli bireyler hak süjesi olarak değil, merhamet objesi olarak görülmüştür. Bu anlayışın değişmesinde önemli katkısı olan ve 2008 yılında yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi, engellilik temelinde ayrımcılık yasağını temel alan ilk insan hakları sözleşmesi olarak değerlendirilmektedir. Engelli Hakları Sözleşmesinin yürürlüğe girmesinden önce Birleşmiş Milletler bünyesinde yürütülen çalışmalar 1970’li yıllardan

⁴ AKILLIOĞLU, s. 295.

⁵ CLEMENTS / READ, s. 6-7.

⁶ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 5: Persons with Disabilities, E/1995/22, 09.12.1994, p. 6.

itibaren *soft law* olarak nitelenen bildirgelerle⁷ sürdürülmüştür.⁸ Buna karşın Engelli Hakları Sözleşmesinin hükümleri, insan hakları hukukuna engellilik temelinde ayrımcılık yasağı anlayışını güçlendiren kaynaklar arasında yer almış ve engelli bireylerin merhamet nesnesi olarak görülmek yerine hak süjesi olarak tanınmaları yönündeki anlayışı geliştirmiştir. Bu yönüyle Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi, ulusal mevzuatlarda engelli bireylere yönelik köklü değişimlerin yaşanmasına da aracılık eden bir paradigma değişiminin ilk işareti olarak değerlendirilebilir.⁹

Engellilik temelinde ayrımcılık yasağı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS, Sözleşme) hükümlerinde lafzî olarak yer almamaktadır. AİHS ne temel metninde ne de ek protokollerinde, “engelli” terimine yer vermemiştir. Bununla birlikte Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM, Mahkeme), taraf devletlerde doğrudan bağlayıcılık gücüne sahip olan içtihadıyla, gerek engelli bireylere yönelik ayrımcılık yasağını (14. madde), gerekse spesifik olarak diğer birey haklarını tam olarak ve etkin şekilde koruma altına aldığı kabul edilmektedir.¹⁰ Bu yönüyle ulusal ve uluslararası düzenlemelerde yer alan eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı hükümlerinin engelli bireylere sağladığı güvencelerin etkin şekilde işletilmesine ilişkin iyi bir örnek oluşturmaktadır. AİHM içtihatlarının, engellilik temelinde ayrımcılık yasağının uygulanması hususunda ulusal ve uluslararası düzeyde emsal teşkil etmesi bakımından da oldukça geniş bir etki alanı bulunduğu ifade edilebilir.

I. Ayrımcılık Hukukunda Temel Kavramlar

Eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağının uygulama alanında başvuru pek çok kavram mevcuttur. Gerek mevzu hukukta gerekse içtihat hukukunda kullanılan bu kavramların bir bölümü genel ayrımcılık yasağı bağlamında, diğer bölümü ise engellilik temelinde ayrımcılık yasağı bağlamında tanımlanmıştır. Bu bölümde ayrımcılık hukukunun temel kavramları çeşitli hukuk kaynakları esas alınarak tanıtılmaktadır.

⁷ UN General Assembly Resolution, Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons, 2856 (XXVI), 20.12.1971; UN General Assembly Resolution, Declaration on the Rights of Disabled Persons, 3447 (XXX), 09.12.1975; UN General Assembly Resolution, Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, A/Res/48/96, 20.12.1993.

⁸ CLEMENTS / READ, s. 15.

⁹ FREDMAN, s. 98; ÇELİK, s. 237; ÇAĞLAR, (2011), s. 150-151.

¹⁰ CLEMENTS / READ, s. 16.

A. Genel Ayrımcılık Yasağı Bağlamında Temel Kavramlar

Ayrımcılık karşıtı hukuk belgeleri olarak niteleyebileceğimiz uluslararası ve ulusal düzenlemelerde, Türkiye'nin 2008 yılında taraf olduğu Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinde¹¹ ve 2005 yılında kabul edilen Engelliler Hakkında Kanun¹² hükümlerinde ayrımcılık hukukunun temel kavramlarına ilişkin tanımlara yer verilmiştir. Bu bölümde, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi bünyesindeki yargısal ve yargı dışı mekanizmalarda kabul gören, aynı zamanda bazıları 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunda tanımlanmış bulunan temel ayrımcılık hukuku kavramlarını açıklamaya çalışacağız.

Ayrımcılık yasağı pek çok hukuksal düzenlemede eşitlik hakkı ile birlikte düzenlenmiş veya tanımlanmıştır. Genellikle birbirinin yerine kullanılabilen bu iki kavram, aynı temel prensibin pozitif ve negatif ifadelendirilmesi olarak tarif edilmektedir.¹³ Yasaların genel ve soyut nitelikte olup herkese eşit uygulanmayı öngörmesi şekli eşitlik anlayışını; şekli eşitliğin ötesinde, aynı durumda bulunanlar için haklarda ve ödevlerde, yetkilerde ve yükümlülüklerde eşit davranma zorunluluğunun uygulanması maddi eşitlik anlayışını ifade etmektedir.¹⁴ Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinde de ayrımcılık yasağı eşitlik hakkı ile bir arada tanımlanmıştır. Sözleşmenin “Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasağı” başlıklı 5. maddesinde ve 5378 Sayılı Kanunun “Tanımlar” başlıklı 3. maddesinde çeşitli ayrımcılık tanımlarına yer verilmiştir.

Ayrımcılık kavramı insan hakları hukuku kaynaklarında temel olarak, doğrudan ve dolaylı ayrımcılık kavramlaştırması çerçevesinde işlenmiştir. Doğrudan ayrımcılık (*direct discrimination*) bireylerin ya da birey gruplarının kendileriyle karşılaştırılabilir durumdakilere kıyasla temel hak ve özgürlüklerinden eşit şekilde yararlanmasını engelleyen, kısıtlayan veya zorlaştıran her türlü farklı muameleyi ifade etmektedir.¹⁵ Örneğin salt engellilik durumu nedeniyle bireyin işten çıkarılması, aynı işi yapan kadına erkekte daha az ücret verilmesi durumunda doğrudan ayrımcılık söz konusudur. AİHM pek çok kararında, objektif ve makul bir gerekçe olmaksızın benzer

¹¹ 5825 Sayılı Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmenin Uygun Bulunmasına Dair Kanun, Resmi Gazete, Sayı 27084, Tarih 18.12.2008.

¹² 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun, Resmi Gazete, Sayı 25868, Tarih 07.07.2005.

¹³ MOECKLI, s. 190.

¹⁴ ÖZBUDUN, s. 113.

¹⁵ FREDMAN, s. 153.

durumda bulunanlara farklı muamele edilmesini doğrudan ayrımcılık olarak kabul etmiştir.¹⁶ Doğrudan ayrımcılığın uzantısı olarak nitelenebilecek olan dolayısıyla ayrımcılık ise, bireyin kendisiyle bağlantılı bir başka kişinin niteliklerinden dolayı ayrımcılığa uğratılmasıdır.¹⁷ Örneğin eşinin ya da çocuğunun engelli olması nedeniyle bireyin işinden ayrılmaya zorlanması durumunda doğrudan ayrımcılığın türü olan dolayısıyla ayrımcılığın meydana geldiği kabul edilir.¹⁸

Dolaylı ayrımcılık (*indirect discrimination, discrimination in outcome*) görünüşte eşitliği gözeten düzenlemenin belirli bir gruba mensup kişileri bu gruba mensup olmayan kişilere kıyasla dezavantajlı durumda bırakmasıdır. Kuşkusuz engelli bireyler bakımından dolaylı ayrımcılık uyuşmazlıklarının daha yoğun olarak gerçekleştiği vakıadır.¹⁹ AİHM içtihadında ve Avrupa Birliği hukukunda kabul gören anlayışa göre dolaylı ayrımcılık, farklı durumda bulunan kişilere aynı şekilde muamele edilmesi sonucunda ortaya çıkan ayrımcılıktır. Dolaylı ayrımcılık konseptinin ilk kez Amerikan Yüksek Mahkemesinin içtihadında yer aldığı kabul edilmektedir.²⁰ Avrupa Birliği²¹ ve AİHM²² ilk kez 2000 yılında farklı durumda bulunan kişilere eşit muamelede bulunulmasının ayrımcılık oluşturabileceğini kabul etmiş, 2007 yılına ait bir AİHM kararında²³ da dolaylı ayrımcılığın AİHS'nin 14. maddesi kapsamındaki ayrımcılık yasağına dahil olduğu yönünde hüküm kurulmuştur.²⁴ Birleşmiş Milletler bünyesinde ayrımcılıkla ilgili çalışmalar yapan komitelerin faaliyetlerinde de dolaylı ve doğrudan ayrımcılık kavramlaştırmasına yer verilmiştir. Avrupa Birliği hukukunda başvurulan ayrımcılık kavramlarının ise ilgili direktiflerde tanımlanması yoluna gidilmiştir. Avrupa Birliği özellikle

¹⁶ ECHR, Willis v. the United Kingdom, App. No. 36042/97, 11.06.2002, p. 48, ECHR, Okpisz v. Germany, App. No. 59140/00, 25.10.2005, p. 33.

¹⁷ GÜL/ KARAN, s. 17.

¹⁸ European Court of Justice, S. Coleman v. Attridge Law/Steve Law, Case C-303/06, 17.07.2008, p. 56.

¹⁹ FREDMAN, s. 171.

²⁰ FREDMAN, s. 177.

²¹ European Council Directive 2000/43/EC 29 of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, Official Journal of the EU, L 180, s. 22-26.

²² ECHR, Thlimmenos v. Greece, App. No. 34369/97, 06.04.2000, p. 38.

²³ ECHR, DH and Others v. the Czech Republic, App. No. 57325/00, 13.11.2007, p. 175.

²⁴ MCCOLGAN, s. 10; DEVROYE, s. 81; ARNARDOTTIR, (2017), 151.

dolaylı ayrımcılık kavramının gelişiminde önemli rol oynamıştır.²⁵ Ortopedik engelli bireylerin bir eğitim ya da sağlık kuruluşuna erişimini sağlayabilecek engelli rampası ya da asansörünün bulunmaması durumu dolaylı ayrımcılığa örnektir.

Anayasamızın 10. maddesinde de yer bulan ve engelli bireyleri de kapsayacak şekilde, bazı dezavantajlı gruplara mensup bireyler lehinde uygulanacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırılık meydana getirmeyeceği yönünde 2010 yılında getirilen hükümlerle pozitif ayrımcılık düzenlenmiştir. Esasında engelli bireyler lehinde yapılacak ayrımcılığın eşitliğe aykırı olmadığı, daha önce Anayasa Mahkemesi içtihadında yer bulmuş olan bir husustur.²⁶ Pozitif ayrımcılık (*positive discrimination, affirmative action*), dezavantajlı gruplara mensup bireyler lehinde uygulanacak tedbirlerle eşitliğin fiilen sağlanmaya çalışılmasıdır. Kamu kurumlarında yüzde 4, özel işyerlerinde yüzde 3 oranında engelli işçi çalıştırma kotasının uygulanması²⁷ pozitif ayrımcılık örneğidir.

Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinin 6. maddesinde geçen çoklu ya da kesişen ayrımcılık (*multiple discrimination*), aynı anda birden fazla temelde yapılan ayrımcılıktır. 6. madde engelli kadınların hem cinsiyetleri hem de engelliliği yönünden ayrımcılığa uğratılmasını konu etmiştir. Ayrımcılık hukukunun ihtilafı konularından biri olan tersine ayrımcılık (*reverse discrimination*) ise, şekli eşitlik ilkesinin ihlal edilmesidir.²⁸ Kavram olarak tersine ayrımcılık, pozitif ayrımcılıkla korunması amaçlanan dezavantajlı gruplara bir süre pozitif ayrımcılık tedbirlerinin uygulanması durumunda, toplumun geri kalan kesimleri bakımından ortaya çıkabilecek olan ayrımcılıktır. Örneğin zihinsel ya da ruhsal engelli olmadığı halde “korunmalı işyeri”ne²⁹ iş başvurusu yapan işsiz bireyin engelli olmaması

²⁵ MARC, s. 95; FREDMAN, s. 179; GÜL / KARAN, s. 15-16.

²⁶ Anayasa Mahkemesi, engelli kotasının angarya yasağı ve sözleşme serbestisine aykırı olduğu iddiasıyla açılan davayı reddetmiştir. İtiraz yoluyla önüne gelen uyuşmazlığı, sistematik yorum yöntemiyle değerlendiren Anayasa Mahkemesi pek çok anayasal hükme dayanarak pozitif ayrımcılığın eşitlik ilkesine aykırı olmadığı sonucuna ulaşmıştır; Bkz. ŞİRİN, s. 91-92.

²⁷ 4857 Sayılı İş Kanunu 30. maddesi, Resmi Gazete, Sayı 25134, Tarih 10.06.2003.

²⁸ FREDMAN, s. 232.

²⁹ “Korunmalı işyeri” kavramı 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunun 3. maddesinde tanımlanmıştır. Buna göre korunmalı işyeri, “iş gücü piyasasına kazandırılmaları güç olan zihinsel veya ruhsal engellilere mesleki rehabilitasyon sağlamak ve istihdam oluşturmak amacıyla devlet tarafından teknik ve mali yönden desteklenen ve çalışma ortamı özel olarak

nedeniyle işe alınmaması durumunda tersine ayrımcılık mağduru olduğu iddiasında bulunması mümkündür.³⁰

B. Engellilik Temelinde Ayrımcılık Yasası Bağlamında Temel Kavramlar

AIHM'nin de pek çok kararında esas alınan bir başka kavram "engellilik temelinde ayrımcılık" kavramıdır. Mahkemenin AIHS'nin 14. maddesinin ihlal edildiğine hükmettiği bazı kararlarında engellilik temelinde ayrımcılık yapıldığı gerekçesine başvurulmuştur. Engellilik temelinde ayrımcılık, 14. maddenin lafzında yer almadığı halde Mahkeme içtihadıyla genel ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. madde ve 12. Protokol çerçevesinde Sözleşmenin koruma kapsamında değerlendirilmiştir. Kavram olarak engellilik temelinde ayrımcılık yasağı, Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinin "Tanımlar" başlıklı 2. maddesinde tanımlanmıştır. Aynı tanımlama 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunun aynı başlıklı 3. maddesinde de yer almaktadır. Buna göre; siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel, hukuksal ya da başka herhangi bir alanda temel hak ve özgürlüklerin tam olarak ve diğer bireylerle eşit koşullar altında kullanılması veya bunlardan yararlanılması önünde engellilik durumuna dayalı olarak gerçekleştirilen her türlü ayırım, dışlama ve kısıtlama, engellilik temelinde ayrımcılık oluşturmaktadır.³¹ Engellilik temelinde ayrımcılık yasağı, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartının "ayrımcılık yasağı" başlıklı 21. maddesinde de düzenlenmiştir.³²

Engellilik temelinde ayrımcılık yasağının uygulanmasını ilgilendiren ve AIHM kararlarında kullanılan bazı kavramlara da değinmekte yarar bulunmaktadır. Engelli birey kavramı bunların başında gelmektedir. Engelli birey (*disabled person*); fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyuşsal yetilerinde meydana gelen çeşitli düzeydeki kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen kişidir.³³ Engellilik durumu (*disability*) ise bireyin engelliliğini ve engellilikten kaynaklanan özel gereksinimlerini, uluslararası

düzenlenen işyerini" ifade etmektedir.

³⁰ EMENS, s. 52.

³¹ 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun 3. maddesi, Resmi Gazete, Sayı 25868, Tarih 07.07.2005.

³² Charter of Fundamental Rights of the European Union (200/C 364/01), Journal of the European Communities, C 364/1, 18.12.2000, s. 13.

³³ 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunun 3. maddesi, (c) fıkrası.

yöntemleri temel alarak belirleyen derecelendirmeler, sınıflandırmalar ve tanılamalardır. Engellilik durumu geçici ya da kalıcı olabilir.³⁴ Engelliliği bulunan bireyler bakımından önem arz eden bir diğer kavram “erişilebilirlik”tir (*accessibility*). Genel anlamıyla ekonomik, sosyal ve kültürel çevreye ulaşabilme, bu çevrelerde verilen hizmetlerden yararlanma ve katkıda bulunma olanaklarına sahip olmayı ifade eden erişilebilirlik, engelli bireyler bakımından farklı bir anlama sahiptir. Çünkü kamusal ve bireysel yaşam alanları toplumun çoğunluğuna göre tasarlandığı için engelli olmayan bireyler açısından engel teşkil etmeyen ulaşım ve mekansal özellikler, engelli kişilerin haklarını kullanmalarını önleyen birer bariyer niteliğinde olabilmektedir.³⁵ Bu bağlamda erişilebilirlik, binaların, açık alanların, ulaşım ve bilgilendirme hizmetleri ile bilgi ve iletişim teknolojisinin, engelli bireyler tarafından da güvenli ve bağımsız olarak ulaşılabilir ve kullanılabilir olmasını ifade etmektedir.³⁶ Dolayısıyla erişilebilirlik engelli bireyler bakımından temel haklarının kullanılabilmesindeki araç ve ön şart olarak nitelenebilir.³⁷ Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Komitesinin çalışmalarında erişilebilirlik bağımsız bir hak olarak kabul edilmiştir.³⁸

Engellilik temelinde ayrımcılık yasağına ilişkin içtihat hukukunda kullanılan diğer bir kavram “makul uyumlaştırma”dır (*reasonable accommodation*). 5378 Sayılı Kanunda makul düzenleme adıyla kullanılan makul uyumlaştırma kavramı; engelli bireylerin tüm insan haklarını ve temel özgürlüklerini tam olarak ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır.³⁹ Makul uyumlaştırmanın amacı, kurum ve kuruluşların genel hüküm ve ölçüleri uygularken engelli bireyler üzerinde oluşabilecek olumsuz etkilerin hesaplanması ve bu etkilerin azaltılmasıdır. Bu suretle dezavantajlı bireyler lehinde toplumsal yaşama katılım düzeyini

³⁴ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 5: Persons with Disabilities, E/1995/22, 09.12.1994, p. 3.

³⁵ ÇAĞLAR, (2012), s. 542.

³⁶ 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunun 3. maddesi, (f) fıkrası.

³⁷ ÇAĞLAR, (2012), s. 543.

³⁸ United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, Day of General Discussion on “Article 9 of the CRPD- The Right to Accessibility” 07 October 2010, Fourth session 04-08 October 2010.

³⁹ United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities article 2.

yükseltecek kolaylıklar sağlanması beklenmektedir. Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi makul uyumlaştırmanın reddedilmesini engellilik temelinde ayrımcılık yasağının ihlali olarak nitelemektedir.⁴⁰

Habilitasyon ve rehabilitasyon, korumalı işyeri, umuma açık hizmet veren bina terimleri de engellilik temelinde ayrımcılık yasağını düzenleyen hukuk kaynaklarında yer alan temel kavramlardır. 5378 Sayılı Kanunda habilitasyon ve rehabilitasyon kavramları ayrı ayrı tanımlanmıştır. Kanunun 3. maddesine göre habilitasyon “engellinin bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılayabilmesini ve yaşamını bağımsız bir şekilde sürdürebilmesini sağlamayı amaçlayan fiziksel, sosyal, zihinsel ve mesleki beceriler kazandırmaya yönelik hizmetler”dir. Aynı maddenin) k fıkrasında tanımlanan rehabilitasyon ise “herhangi bir nedenle oluşan engelin etkilerini mümkün olan en az düzeye indirmeyi ve engellinin hayatını bağımsız bir şekilde sürdürebilmesini sağlamayı amaçlayan fiziksel, sosyal, zihinsel ve mesleki beceriler geliştirmeye yönelik hizmetler” olarak ifade edilmiştir. Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinin “Habilitasyon ve Rehabilitasyon” başlıklı 26. maddesinde iki kavram birlikte ele alınmış, taraf devletlere habilitasyon ve rehabilitasyon hizmetini sunmada izleyecekler yol gösterilmiştir.⁴¹

Tersine ayrımcılık kavramını tanımlarken kullandığımız “korumalı işyeri” kavramı, “iş gücü piyasasına kazandırılmaları güç olan zihinsel veya ruhsal engellilere mesleki rehabilitasyon sağlamak ve istihdam oluşturmak amacıyla devlet tarafından teknik ve mali yönden desteklenen ve çalışma ortamı özel olarak düzenlenen işyeri” olarak tanımlanmıştır.⁴² “Umuma açık hizmet veren yapı” denildiğinde anlaşılması gereken ise “kamu hizmeti için kullanılan resmî binalar, ibadet yerleri, özel eğitim ve özel sağlık tesisleri; sinema, tiyatro, opera, müze, kütüphane, konferans salonu gibi kültürel binalar ile gazino, düğün salonu gibi eğlence yapıları; otel, özel yurt, iş hanı, büro, pasaj, çarşı gibi ticari yapılar; spor tesisleri, genel otopark ve buna benzer umuma ait binalar”dır.⁴³ Umuma açık hizmet veren yapı kavramının bu tanımlaması, erişilebilirlik hususunda sunulacak hizmetlerin ve dolayısıyla

⁴⁰ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 5: Persons with Disabilities, E/1995/22, 09.12.1994, p. 15.

⁴¹ United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities article 26.

⁴² 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunun 3. maddesi i) fıkrası.

⁴³ 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanunun 3. maddesi l) fıkrası.

bu alanda devletin üstlendiği pozitif yükümlülüğün kapsamını belirlemede başvurulabilecek bir somutlaştırma ölçütü olarak değerlendirilebilir.

II. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Ayrımcılık Yasağı

Ayrımcılık yasağına ilişkin düzenleme, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 14. maddesinde “ayrımcılık yasağı” başlığı altında yer almaktadır. Buna karşın düzenlemede “yasa önünde eşitlik” kavramına başvurulmamıştır. 14. maddeye göre, “Bu Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır”. Maddenin “Bu Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma”da ayrımcılığı yasaklaması, ilk planda bağımsız bir eşitlik ilkesi getirilmediğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 26. ve 27. maddeleri hükmüyle karşılaştırıldığında AİHS 14. madde hükmünün lafzı bakımından daha zayıf bir koruma getirdiği ifade edilebilir. Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 26. maddesi genel eşitlik ilkesini düzenlemekte, 27. maddesi de azınlıklara yönelik ayrımcılığı yasaklamaktadır. İki Sözleşme hükümleri karşılaştırıldığında İnsan Hakları Sözleşmesindeki 14. maddenin getirdiği ayrımcılık gütmeye yasağının daha sınırlı bir uygulama alanını karşıladığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Çünkü hükmün lafzında kullanılan ilk bölüm getirilen ayrımcılık yasağını doğrudan Sözleşmenin diğer maddelerine bağlı kılmaktadır. Nitekim 4. Protokol’ün hazırlık çalışmaları esnasında Danışma Meclisi genel eşitlik ilkesini Sözleşmeye dahil etmek istemiş ancak bu teklif Uzmanlar Komitesi tarafından ertelenmiş ve Sözleşmede tanınan haklarla sınırlı ayrımcılık yasağının ön plana çıkarılması gerektiği üzerinde uzlaşmıştır⁴⁵.

AİHM içtihadında belirli bir döneme kadar 14. maddenin bağımsız karakterde bir hüküm olmadığı, dolayısıyla ayrımcılık yasağı ihlalinin ancak Sözleşmedeki bir başka hakkın ihlal edilmiş olduğu durumlarda mümkün olabileceği kabul edilmiştir. Mesela AİHM bir devletin azınlık konularına değinen derneklerin kurulmasını yasaklaması durumunda AİHS’nin dernek kurma özgürlüğünü düzenleyen 11. maddesi dolayısıyla 14. maddesi ihlal edilmiş kabul edilmektedir. Ayrımcılık yasağının diğer Sözleşme hükümleriyle bağlantılı olması koşuluyla ihlal edildiğine hükmedilebilecek olması doğrultusundaki bu yaklaşım, zaman içinde değişime uğramıştır.

⁴⁴ HARRIS / O’BOYLE / WARBRICK, s. 577-578.

⁴⁵ İNCEOĞLU, s. 56.

*Belgian Linguistic*⁴⁶ davasında verdiği kararda İnsan Hakları Mahkemesi, diğer hükümlerden birinin ihlal edilmemiş olması halinde dahi 14. maddeden ihlallerin değerlendirilebileceğini kabul etmiştir. Eğer açık şekilde eşitsiz muamele, uyuşmazlık konusu vakanın temel boyutlarından birini oluşturuyorsa, diğer Sözleşme hükümleriyle birlikte 14. maddeden de ihlal değerlendirmesi yapılabilmekte; ancak ayrımcılık yasağının ihlal edilmiş sayılmasında diğer Sözleşme hükümlerinden birinin ihlal edilmiş olması ön şart olarak değerlendirilmemektedir.

AİHS metninde 14. maddenin bağımsız nitelikte düzenlenmemiş olmasına karşın Komisyon ve Mahkeme 14. maddeyi geniş yorumlamak suretiyle hükmün kapsamını genişletmişlerdir. Güncel içtihadında Mahkeme, önüne gelen uyuşmazlıkta 14. madde ile başka bir maddenin ihlalini bir arada incelemekte ve ayrımcılık yasağının ihlali sonucuna varabilmek için diğer bir maddeden ihlal gerçekleşmiş olması şartını aramamaktadır.⁴⁷ 14. maddenin diğer Sözleşme maddelerinin ihlalinden bağımsız olarak değerlendirilmesi hususu,⁴⁸ 12. Protokol'ün 1 Nisan 2005 tarihinde yürürlüğe girmesiyle bir başka boyut kazanmıştır.⁴⁹ Ayrımcılık yasağını kurala bağlayan bu Protokol, 14. maddeye göre Sözleşmede korunan haklarla sınırlı ayrımcılık yasağını genelleştirmiştir. Böylece Sözleşmede korunmayan haklarla ilgili olarak da ayrımcılık yapıldığı iddiasıyla AİHM'ye başvuru yapılabileceği hususu açıklık kazanmıştır. 12. Protokol eşitlik ilkesine tam koruma sağlamakla AİHS koruma sistemini, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği koruma sistemlerine uyumlaştırmış olmaktadır. Buna göre davacılar herhangi bir hakkın ihlal edilmiş olduğunu veya kamu makamlarının herhangi bir eylem ya da işleminden dolayı iç hukuk yollarına başvurarak tatmin edici bir sonuca ulaşamazlarsa AİHM'ye ayrımcılık yasağı ihlali iddiasıyla başvuru yapabileceklerdir.

14. madde bağlamında AİHM içtihadında başvuru yapılan uygulama ilkeleri, ayrımcılık tanımı ekseninde şekillenmiştir. İnsan Hakları Mahkemesi ayrımcılığı, içtihatlarında “nesnel ve makul bir gerekçe olmaksızın, konuyla ilgili olarak benzer durumda olan kişilere farklı muamele edilmesi” şeklinde

⁴⁶ ECHR, *Belgian Linguistic Case* “Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium” v. Belgium, App. No. 1474/62;1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, 23.07.1968, s. 24.

⁴⁷ MC CRUDDEN / PRECHAL, s. 57.

⁴⁸ ECHR, *Sommerfeld v. Germany*, App. No. 31871/96, 08.07.2003, p. 84.

⁴⁹ AKILLIOĞLU, s. 298.

tanımlamıştır⁵⁰. Buna göre Mahkemenin ayrımcılık yasağına ilişkin uyumsuzlukları dört aşamalı bir değerlendirme sürecinde çözümlendiği belirtilebilir. Birinci aşama, iddia konusu ihlallerin Sözleşme kapsamındaki hükümlerin koruma alanına girip girmediğinin değerlendirilmesidir. İkincisi, 14. maddede sıralanan ayrımcılık kategorileri sınırlı sayılı olmadığı için, farklı muamelenin hangi temelde gerçekleşmiş olabileceğini değerlendirme kapsamına almaksızın farklı bir muamele mevcut mudur değil midir sorusuna cevap bulunmasıdır. Üçüncü adım, uyumsuzluk konusunun muhatabı ile benzerlerinin karşılaştırılabilir pozisyonlarda bulunup bulunmadıklarına karar verilmesidir. Dördüncü adım karşılaştırılabilir pozisyonda bulunan muhataplardan başvuru olana farklı muamelede bulunmuş olması halinde, bu muamelenin nesnel ve makul bir gerekçeyle haklı kılınabilir mahiyette olup olmadığının değerlendirilmesidir.⁵¹

İnsan Hakları Mahkemesi, Sözleşmenin 14. maddesinde yer alan ayrımcılık yasağının, toplumun menfaatlerinin korunması ile Sözleşmede güvence altına alınan haklara ve özgürlüklere saygı arasında adil bir denge kuran muamele farklılıklarını yasaklamadığına karar vermiştir. Mahkeme *Belgian Linguistic*⁵² kararında somutlaştırdığı, ayrımcılık yasağının uygulanmasına ilişkin ölçütleri demokratik hukuk devleti anlayışından yola çıkarak belirlemeye yöneldiğini ifade etmiştir. Buna göre “fark gözetme”nin makul ve nesnel bir gerekçeyle haklı kılınmaması durumunda eşit muamele ilkesinin ihlal edileceği belirtilmiştir. Mahkeme makul ve nesnel gerekçelerle haklı kılınan farklı muamelenin olup olmadığını da ölçmek için bu yolda alınmış tedbirin amacı ve etkisi ile bağlantılı olarak demokratik toplumlarda genellikle geçerli olan ilkeler göz önünde tutularak değerlendirme yapılması gerektiğini kabul etmiştir. Buna göre Sözleşmede yer alan haklardan birinin kullanılmasında uygulanan farklı muamele aynı anda hem meşru bir amaç taşımalı, hem de kullanılan araç ile gerçekleştirilmek istenen amaç arasında makul bir orantılılık ilişkisi olduğu açıkça ortaya konulmalıdır. Meşru amaç ile orantılılık unsurlarının gerçekleştiği açık şekilde ortaya konulmadığı takdirde 14. maddenin ihlal edildiği sonucu ortaya çıkacaktır.⁵³

⁵⁰ ECHR, *Zarb Adami v. Malta*, App. No. 17209/02, 20.06.2006, p. 72.

⁵¹ ÖZKAN DUVAN, s. 29.

⁵² ECHR, *Belgian Linguistic Case “Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium” v. Belgium*, App. No. 1474/62;1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64,23.07.1968.

⁵³ ECHR, *Glor v. Switzerland*, App. No. 13444/04, 30.04.2009, p. 72; ECHR, *Stec and Others v. the United Kingdom*, App. No. 65731/01, 12.04.2006, p. 51; ECHR, *Petrovic v. Austria*, App. No. 20458/92, 27.03.1998, p. 30; ECHR, *Lithgow and Others v. The United Kingdom*,

12. Protokol öncesi döneme ait olan pek çok Komisyon ve Mahkeme içtihadı esas alındığında, temel olarak yukarıda belirtilen kriterlere göre ayrımcılık yasağı ihlallerinin değerlendirilmiş olduğu görülmektedir. Mahkemenin ayrımcılık anlayışındaki temel bakış, uygulamada ihtilafların çözümünde daha işlevsel olan maddi eşitlik temelinde gerçekleşmektedir⁵⁴. Mahkeme eşit durumda bulunanlara eşit muameleyi kabul etmekte, eşit olmayanlar arasında ayrımcılık yasağı ihlali bulunup bulunmadığını tespit etmede ayrı değerlendirme kriterlerine başvurmaktadır. Eşit olmayanlar arasında ayrımcılık değerlendirmesi kriterlerinden birincisi, uyuşmazlık konusu tasarrufun nedeni ile sonucu arasındaki ilişki; ikincisi ise kullanılan araç ile gerçekleştirilmek istenen amaç arasındaki orantılılık ilişkisidir.

Ayrımcılık yasağının hangi durumlarda eşitler arasında, hangi durumlarda eşit olmayanlar arasında değerlendirileceğine ilişkin ayrıştırmayı yapabilmek için de bazı ölçütlere ihtiyaç bulunmaktadır. Buna göre öncelikle uyuşmazlık konusu durum ile kıyaslama konusu durumun birbirinden farklı mı yoksa birbirine eşit mi olduklarına karar vermek gerekmektedir. AİHM'nin burada kullandığı birinci ölçüt "kıyaslanabilirlik testi" olarak adlandırılmaktadır. Kıyaslanabilirlik testine göre iki durumun birbirine benzeyip benzemediği ölçülür. Mahkemenin başvurduğu ikinci ölçüt "haklı neden testi"dir. Haklı neden testi kıyaslanabilirliği kabul edilen iki durum arasında ayırım yapılmasını gerektirebilecek makul bir neden bulunup bulunmadığının değerlendirilmesidir. Ancak buradaki "makul neden" i meşru amaç kavramıyla karıştırmamak gerekir. Çünkü genellikle uyuşmazlık konusu tasarrufta kamu yararı gibi meşru bir amaç güdülmüş olsa da eğer araç ile bu amaç arasında oranlılık bağı kurulmamışsa "makul neden" unsurunun bulunduğundan söz edilemeyecektir.⁵⁵

12. Protokol, sadece AİHS'de düzenlenen hakların değil, kanunla düzenlenmiş bulunan tüm hakların kullanımı bakımından ayrımcılığı yasaklamıştır. Dolayısıyla sadece AİHS ile teminat altına alınan haklar bakımından geçerli olan AİHS 14. maddesine göre daha geniş bir koruma alanını ifade etmektedir.⁵⁶ Bununla birlikte 12. Protokol'ün yürürlüğe girmesinden sonraki içtihadında AİHM'nin ayrımcılık yasağını uygulamaya

Series A No. 102, 08.07.1986, p.177.

⁵⁴ O'CONNEL, s. 229; ARNARDOTTIR, (2017), s. 152.

⁵⁵ İNCEOĞLU, s. 58.

⁵⁶ ARNARDOTTIR, (2003), s. 40.

yönelik kriterler anlayışı değişmemiştir. Genel ayrımcılık yasağı getirmesine karşın 12. Protokol'e yeni ayrımcılık nedenleri eklenmemiştir. Bunun nedeni, 14. maddeye dayalı içtihatlarda olduğu gibi Mahkemenin yeni kararlarıyla da her halükarda yeni ayrımcılık temelleri tanıyabilecek olduğu anlayışını sürdürme iradesidir. Ayrıca yeni ayrımcılık nedenlerinin Protokol'deki düzenlemeye eklenmesi halinde, ayrımcılık nedenlerinin sınırlı sayılı olarak algılanabilecek olması ihtimalinin önüne geçmek istenmiştir.⁵⁷ Bu anlayış doğrultusunda uyuşmazlık konusu farklı muamele makul ve nesnel bir nedene dayanmıyorsa, meşru bir amaç gütmüyorsa, gerçekleştirmek istenen amaçla kullanılan araç arasında makul bir orantılılık ilişkisi yoksa ayrımcılık yasağına aykırılık mevcut kabul edilmektedir. Söz konusu üç unsur yerleşik içtihadın kalıcı biçimde geliştirdiği ayrımcılık yorumu olarak değerlendirilmiştir.⁵⁸ *Sejdic ve Finci*⁵⁹ başvurusuna ilişkin kararında Mahkeme, Protokol'ün genel bir ayrımcılık yasağı getirdiğini ancak analiz yöntemlerinin değişmediğini vurgulamıştır.⁶⁰

III. Engelli Birey Haklarına İlişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

Engellilik temelinde ayrımcılık yasağı, Birleşmiş Milletler Engelli Birey Hakları Sözleşmesinde ve Avrupa Birliği Temel Haklar Şartında düzenlenmiştir. Avrupa Birliği'nin bir örgüt olarak Birleşmiş Milletler Engelli Birey Hakları Sözleşmesine taraf olmasından sonra, Avrupa Birliği Adalet Divanı yaklaşımının, engelliliğe dayalı ayrımcılık hükümlerinin kapsamını yorumlamada Birleşmiş Milletler'in yaklaşımıyla uyum göstermesi ihtiyacı doğmuştur. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin metninde engellilik temelinde ayrımcılık yasağı düzenlenmemiştir. Bununla birlikte ikinci bölümde anlatıldığı üzere AİHS 14. maddesinin içerdiği "ayrımcılık yasağı" ve 12. Protokol'ün getirdiği "genel ayrımcılık yasağı" anlayışına AİHM'nin içtihat hukukuyla yaptığı katkılar, engellilik temelinde ayrımcılık yasağını gözeten kararlar ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda prensip ve uygulama bakımından AİHM'nin engelli birey haklarının korunmasına ilişkin yaklaşımının,

⁵⁷ Council of Europe Explanatory Report to the Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 04.11.2000. s. 4.

⁵⁸ Opinion of the European Court of Human Rights on draft Protocol No. 12 to the European Convention on Human Rights, Doc. 8608, 06.12.1999.

⁵⁹ ECHR, *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, App. No. 27996/06; 34836/06, 22.12.2009.

⁶⁰ GERARDS, s. 104.

engellilik temelinde ayrımcılık yasağına sözleşme metinlerinde yer veren uluslararası örgütlerin yaklaşımlarından bir farkı bulunmamaktadır.

Bu bölümde engelli birey haklarının korunmasına ilişkin AİHM kararları ikili bir ayırım çerçevesinde değerlendirilmektedir. Ayırımın birinci grubunda 14. maddenin engelli birey haklarına ilişkin olarak ihlal edildiği yönünde sonuçlanan başvurular ele alınmakta; ikinci grupta AİHS'nin diğer hükümlerinin engelli birey haklarına ilişkin olarak ihlal edildiği yönünde sonuçlanan başvurular ele alınmaktadır.

A. 14. Madde (Ayrımcılık Yasağı) Bağlamında Değerlendirilen Başvurular

Birinci bölümde temel hatlarıyla açıklandığı üzere ayrımcılık yasağına ilişkin uyuşmazlıklarda Mahkeme, 14. maddeyi diğer Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi hükümlerinin de ihlal edildiği iddiasıyla birlikte değerlendirme konusu yapmaktadır. Bu bölümde incelenen AİHM kararları da ayrımcılık yasağının diğer Sözleşme hükümleriyle birlikte ihlal edildiğine hükmedilen kararlar olarak seçilmiştir. Kronolojik sıralamaya uygun olarak sırasıyla *Poirrez/Fransa*, *Glor/İsviçre*, *Çam/Türkiye*, *Guberina/Hırvatistan*, *Şahin/Türkiye* kararları incelenmiştir.

1. Koua Poirrez / Fransa Kararı (30 Ekim 2003)⁶¹

Koua Poirrez isimli Fildişi Sahili vatandaşı olan ve bir Fransız vatandaşı tarafından evlat edinilen başvurucu, yedi yaşından itibaren ağır bedensel engelden muzdarip olmuştur.⁶² Fransız yetkililer kendisinin %80 engelli olduğunu belgelemişlerdir. Ancak başvurunun Fransız vatandaşı olmadığı gerekçesiyle ve Fransa ile Fildişi Sahili arasında engelli yetişkin yardımı bakımından ikili bir anlaşma bulunmadığı gerekçesiyle, Aile Yardımı Bürosu 1990 yılında başvurunun bu yardımdan faydalanmasına izin vermemiştir.⁶³ Bunun üzerine yerel mahkeme uyuşmazlığı Avrupa Birliği Adalet Divanı'na götürmüştür. Avrupa Birliği Adalet Divanı'ndan, yerel derece mahkemelerinden ve Paris Temyiz Mahkemesi'nden sonuç alamayan başvurucu mülkiyet hakkıyla (1 Numaralı Protokol'ün 1. maddesi) bağlantılı olarak ayrımcılık yasağının (14. madde) ihlal edildiği iddiasıyla AİHM'ye başvurmuştur.

⁶¹ ECHR, Koua Poirrez v. France, App. No. 40892/98, 30.09.2003

⁶² Koua Poirrez v. France, p. 9-10.

⁶³ Koua Poirrez v. France, p. 13-14.

AİHM Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin (92) 6 Numaralı Tavsiye Kararında⁶⁴ yer alan, taraf devletlerin engelli bireylerin ekonomik bakımdan ve toplumsal hizmet bakımından belirli bir yaşam standardına erişmesini sağlama yükümlülüğüne vurgu yapmıştır. Bu bağlamda engelli kişilerin spesifik ihtiyaçları nazara alınarak, bireysel otonomi, ekonomik bağımsızlık ve sosyal bütünleşmeyi sağlamaya dönük tedbirlerin alınması devletin pozitif yükümlülüğü olarak değerlendirilmiştir.⁶⁵ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa Sosyal Şartı'nın 12. maddesi doğrultusunda Avrupa Sosyal Haklar Komitesi'nin Fransa raporuna⁶⁶ dayanarak, yasal olarak ülkede ikamet etmekte olan yabancılar bakımından ikili anlaşma yapılmış olmasını şart koşmayı Avrupa Sosyal Şartı'nın 12. maddesi 4. fıkrasına aykırı bulmuştur.⁶⁷

Başvurucunun iddiası doğrultusunda AİHS'ye Ek 1 Numaralı Protokol'ün 1. maddesine (mülkiyetin korunması) ilişkin değerlendirme yapan Mahkeme, bu hükmün maddi bir hakka yol açabileceğini belirtmiştir. Buna göre Mahkeme, Fransız vatandaşları ile karşılıklı anlaşma imzalamış olan ülkelerin vatandaşlarına ve diğer yabancılar farklı muamele gösterilmesinin hiçbir nesnel ve makul gerekçesi olmadığı kanaatine ulaşmıştır. Bu noktada Fransa'da AİHS'nin 8. maddesiyle uyum sağlama amacıyla kabul edilen 11 Mayıs 1998 tarihli yasa hükümlerinin⁶⁸ de AİHM kararının dayanakları arasında yer aldığını belirtmek gerekir.⁶⁹

Kuoa/Fransa kararında AİHM, kendi içtihat hukukunun yerleşik ilkelere gönderme yaparak 14. maddenin uygulanabilirliğini değerlendirmiştir. Buna göre ayırım güden bir muamelenin ayrımcılık yasağına aykırılık arz etmesi için; objektif ve makul bir gerekçeye dayanmaması, meşru bir amaç gütmemesi veya güdülen amaçla amaca ulaşmada kullanılan araç arasında makul seviyede orantılılık ilişkisi tesis edilmemiş olması gerekmektedir.⁷⁰

⁶⁴ Committee of Ministers of the Council of Europe, Recommendation No. R (92) 6, 09.04.1992.

⁶⁵ *Kuoa Poirrez v. France*, p. 27.

⁶⁶ The European Committee of Social Rights, in Conclusions concerning Article 12 of the Charter in respect of France (15th report, reference period 1997-1998; Conclusions XV-1, vol. 1, p. 262, Council of Europe Publishing, 2000)

⁶⁷ *Kuoa Poirrez v. France*, p. 29.

⁶⁸ Council of Europe, European Convention on Nationality, ETS No. 166 Strasbourg.

⁶⁹ *Kuoa Poirrez v. France*, p. 40.

⁷⁰ *Koua Poirrez v. France*, p. 46.

Sonuç olarak bu davada Mahkeme, 1 Numaralı Protokol'ün 1. maddesi ile birlikte ele alındığında Sözleşmenin 14. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir.⁷¹ Çünkü her ne kadar olayların meydana geldiği tarihte Fransa, Fildişi Sahili ile karşılıklı bir anlaşmayla bağlı değilse de, Fransa Sözleşmeyi onaylayarak, kendi yetki alanı içerisindeki herkesin (Fransa vatandaşı olmayan başvuranın da) Sözleşmede tanımlanan hak ve özgürlüklerinden faydalanmasını sağlamayı taahhüt etmiştir. AİHM'ye göre, engelli başvurucuya ödenmesi talep edilen sosyal yardım aylığına dair Fransa vatandaşı olanlar ile vatandaş olmayanlar arasında uygulanan farklı muamele objektif ve makul gerekçelere dayanmamaktadır.⁷²

2. Glor / İsviçre Kararı (30 Nisan 2009)⁷³

Glor tarafından İsviçre aleyhinde yapılan başvuru sonucunda AİHM ilk kez spesifik olarak “engellilik temelinde ayrımcılık yasağının” ihlal edildiğine hükmetmiştir.⁷⁴ Bu davada başvurunun iddiası ayrımcılık yasağı ile özel yaşamın korunması hakkının ihlal edildiği temeline dayanmaktadır. Diyabet hastası olan başvurunun sağlık durumu, askeri hekim tarafından yapılan muayene sonucunda % 40' in altında hafif engelli olarak rapor edilmiştir. Glor, askerlik hizmetini yerine getirmeye idare tarafından uygun bulunmadığı halde, askerlikten muaf olanların ödemekle yükümlü bulunmadığı vergileri ödemek zorunda bırakılmasının hafif engelliler ve ağır engelliler arasında ayrımcılık olarak nitelemiştir. Kendisi aleyhinde vergiden muaf tutulma kriteri olarak kullanılan engellilik eşiğinin (%40 bedensel veya zihinsel engel) hiçbir yasal dayanağı bulunmadığını iddia etmiştir. Zürih Kantonu Federal Vergi Temyiz Mahkemesi başvurunun vergiden muaf tutulma talepli davasını reddetmiştir. Yerel mahkemenin ret kararının gerekçesinde, ilgili yasada askerlikten muaf tutulan tüm engelli bireylerin, askerlik yükümlülüğünün karşılığı olan vergilerden de muaf tutulmasının amaçlanmadığı değerlendirilmesine yer verilmiştir. Federal Mahkeme davacının hafif engelliler ile ağır engelliler arasında vergi muafiyeti bakımından fark gözetilmesinin ayrımcılık oluşturduğu iddiasını kabul etmemiştir.⁷⁵

⁷¹ Koua Poirrez v. France, p. 50.

⁷² Koua Poirrez v. France, p. 49.

⁷³ ECHR, Glor v. Switzerland, App. No. 13444/04, 30.04.2009.

⁷⁴ CLIFFORD, S. 20.

⁷⁵ Glor v. Switzerland, p. 20.

Davalı devletin savunmasında başvurduğu argümanlar, yerel mahkemenin kullandığı argümanlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Buna göre davalı idare, başvurunun sağlık durumunun askerlik hizmetini yerine getirmeye uygun olmadığı ve aksine bir uygulamanın tehlike yaratmış olacağı görüşüne dayanmaktadır.⁷⁶ Ayrıca idare, Askeri Hizmet Muafiyeti Vergi Kanununun ilgili hükümlerinin tüm engelli bireylere askerlik muafiyetiyle birlikte vergi muafiyeti sağlamak amacını taşımadığı; bunun aksine bir kabulün vergi yükümlülüğünün değişkenliği prensibini inkar anlamına geleceği ve eşit muamele ilkesine aykırılık meydan getireceği yönünde savunma yapmıştır.⁷⁷

AİHM'nin Glor davasındaki değerlendirmesi de hem 14. madde hem 8. madde bakımından yapılmıştır. 14. madde bakımından esasa ilişkin olarak Mahkeme'nin yaptığı incelemede, sadece AİHS hükmü ve AİHM içtihadı bakımından değerlendirme yapılmamıştır. Mahkeme, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından 2003 yılında kabul edilen, engelli kişilerin tam sosyal katılımlarına ilişkin 1592 sayılı Tavsiye Kararına⁷⁸ ve Engelli Bireylerin Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesine⁷⁹ birçok kez atıfta bulunarak, engelli bireyleri ayrımcı muameleye karşı koruma konusunda Avrupa kamu hukukunda ve uluslararası hukukta mutabakat bulunduğunu vurgulamıştır.⁸⁰

Ayrımcılık yasağına ilişkin 14. maddenin Glor davasında ihlal edildiğine ilişkin iddiaya, AİHS'nin diğer hükümlerinden herhangi birinin ihlal edildiği iddiası eşlik etmemiştir. Birinci bölümde açıklandığı üzere, AİHM içtihadına göre başvurunun gündeme getirdiği dezavantaj konusu, Sözleşmeyle güvenceye alınan haklardan birinin kullanılma şeklini teşkil ediyorsa⁸¹; ya da şikayet konusu tedbirler Sözleşmedeki diğer bir hakkın kullanılmasyla ilişkiliyse⁸² 14. madde devreye girebilmektedir. Bu bağlamda başvurunun ayrımcılık iddiası 14. madde dışındaki bir Sözleşme hükmüyle açık şekilde

⁷⁶ Glor v. Switzerland, p. 57.

⁷⁷ Glor v. Switzerland, p. 29.

⁷⁸ Council of Europe Parliamentary Assembly, "Towards full social inclusion of persons with disabilities" Recommendation 1592 (2003).

⁷⁹ United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, A/RES/61/106, 13.12.2006.

⁸⁰ Glor v. Switzerland, p. 53.

⁸¹ ECHR, National Union of Belgian Police v. Belgium, Series A No. 19, 27.10.1975, p. 45.

⁸² ECHR, Schmidt and Dahlström v. Sweden, Series A No. 21, 06.02.1976, p. 39.

ilişkilendirilmemiştir.⁸³ Bu husus davalı idare tarafından 14. maddenin tam otonom bir hüküm olmadığı gerekçesiyle konu bakımından kabul edilebilirlik koşulları yönünden başvurunun reddi talebinde kullanılmıştır.⁸⁴ Davalı taraf başvurucunun ulusal mahkemeler önünde de ayrımcılık yasağının ihlalinin, özel yaşamın korunması hakkının ihlaliyle bağlantılandırıran bir dava açmadığından iç hukuk yollarının da tüketilmemiş sayılması gerektiğini iddia etmiştir. Buna rağmen AİHM, geçmiş içtihadını dayanak göstermek suretiyle⁸⁵ somut olayın gerçeklerinden yola çıkarak resen, askeri hizmetten muafiyet vergisine ilişkin uyuşmazlık konusunun AİHS 8. maddesi bağlamında incelemeyi uygun görmüştür.⁸⁶ Mahkeme, fiziksel engellilik nedeniyle askeri hizmetten muaf tutulmanın, kişinin kendi kontrolü dışındaki bir durum olması nedeniyle kesinlikle özel yaşamın korunması hakkı kapsamında incelenecek bir husus olduğunu belirtmiştir.⁸⁷

Başvurucu, idare tarafından hafif engelli olarak kategorize edilmesine rağmen askeri hizmete alternatif olarak sivil hizmete de uygun bulunmadığını savunmuştur. Vicdani retçiler için alternatif olan sivil hizmetin, kendisi gibi hafif engelliler için alternatif olarak kabul edilmeyerek askerlik bedelini ödemeye zorlanmasının ayrımcılık oluşturduğunu iddia etmiştir. Hafif engelli bireylere yönelik ayırım gözetilen muamelenin, ne adalete ne de kamu menfaatine hizmet ettiğini, dolayısıyla meşru bir temeli bulunmadığını ifade etmiştir.

Mahkeme tarafların argümanlarını değerlendirirken yerleşik içtihadına atıf yaparak, farklı muamelenin makul ve nesnel bir gerekçeyle haklı kılınmaması durumunda eşit muamele ilkesinin ihlal edileceğini belirtmiştir. Makul ve nesnel gerekçelerle haklı kılınan farklı muamelenin olup olmadığını bu yolda alınmış tedbirin amacı ve etkisi ile bağlantılı olarak demokratik toplumlarda genellikle geçerli olan ilkeler göz önünde tutularak değerlendirme yapılması gerekmektedir. Sözleşmede yer alan haklardan birinin kullanılmasında uygulanan farklı muamelenin aynı anda hem meşru bir amaç taşıması, hem de kullanılan araç ile gerçekleştirilmek istenen amaç arasında makul bir orantılılık ilişkisinin açık şekilde sübut etmiş olması gerekmektedir.⁸⁸

⁸³ Glor v. Switzerland, p. 47.

⁸⁴ Glor v. Switzerland, p. 49.

⁸⁵ ECHR, Guerra and Others v. Italy, App. No. 14967/89, 19.02.1998, p. 44.

⁸⁶ Glor v. Switzerland, p. 48.

⁸⁷ Glor v. Switzerland, p. 54.

⁸⁸ ECHR, Glor v. Switzerland, p. 72; ECHR, Stec and Others v. the United Kingdom, App. No.

Davada uygulanacak temel ilkeleri sıraladıktan sonra Mahkeme, somut olayda karşılaştırılabilir durumdaki bireyler arasında iki boyutlu farklı muamele uygulandığını ve 14. maddedeki ayrımcılık temellerinin sınırlı sayılı olmaması dolayısıyla engellilik temelinde ayrımcılık yasağı kapsamında incelemenin uygun olduğunu kabul etmiştir.⁸⁹ İsviçre yasalarında ağır engelli erkekler dışında, vatandaş olan tüm erkeklerin zorunlu askeri hizmeti askeri ya da ikame sivil hizmet olarak yerine getirmemesi halinde askerlik bedelini ödeme zorunluluğu öngörülmüştür. Ayrıca vicdani retçiler için uygun görülen zorunlu askerlik hizmetini ikame eden sivil hizmet pozisyonları hafif engelli bireyler için uygun olabileceği halde, engellilerin bedelli askerliğe zorlanması bakımından objektif ve makul bir gerekçe tespit edilememiştir. AİHM bu düzenlemenin uygulamada yarattığı sorunu, engelli bireylerin topluma tam katılımı ve entegrasyonu hususunda zorluklar meydana getirmesi şeklinde nitelemiştir.⁹⁰

Glor, hem engelli olması gerekçe gösterilerek askerlik görevine alınmamış ve kendisine alternatif bir kamu hizmeti seçeneği sunulmamış, hem de engeli yeterli görülmediği için engellilere sağlanan bir vergi muafiyetinden yararlandırılmamıştır. AİHM, bedelli askerlikten muaf tutulanlar ile muaf tutulmayan hafif engelliler arasında yapılan ayrımın demokratik toplumlarda geçerli olan ilkeler çerçevesinde meşru bir dayanak bulamamıştır. Mahkeme, yerel makamların toplumun menfaatlerinin korunması ile başvuranın hak ve özgürlüklerine saygı gösterilmesi arasında adil bir denge kurmadığı kanaatine vararak, mevcut davada Sözleşmenin 8. maddesi ile birlikte ele alındığında Sözleşmenin 14. maddesinin ihlal edildiği yönünde hüküm kurmuştur. Başvurucu aleyhindeki verginin (askerlik bedelinin) ve etkilerinin ışığında, yerel makamlar tarafından, özellikle de hizmeti yerine getirmeye elverişli olmayan ve söz konusu vergiden yükümlü olmayan kişilerle, yine hizmeti yerine getirmeye elverişli olmayan ancak vergiyi ödemeye mecbur olan kişiler arasında yapılan ayrımın nesnel bir şekilde gerekçelendirilebileceği ihtimali, demokratik toplumlarda hakim olan ilkeler karşısında Mahkeme tarafından

65731/01, 12.04.2006, p. 51; ECHR, Petrovic v. Austria, App. No. 20458/92, 27.03.1998, p. 30; ECHR, Lithgow and Others v. The United Kingdom, Series A No. 102, 08.07.1986, p.177.

⁸⁹ ECHR, Stec and Others v. the United Kingdom, App. No. 65731/01, 12.04.2006, p. 50; ECHR, Glor v. Switzerland, p. 80.

⁹⁰ Glor v. Switzerland, p. 84.

makul görülmemiştir.⁹¹ Bu kararıyla AİHM, ulusal ölçütlerin belirlediği sınırlara bağlı kalmaksızın diyabet durumunu dinamik yorumla bir engel olarak kabul etmiş, bu anlamda belirli bir sakatlığın altı ve üstünde kalanlar biçiminde yapılan bir vergi düzenlemesinin ayrımcılık yarattığı sonucuna ulaşmıştır.⁹²

3. Çam/Türkiye Kararı (23 Şubat 2016)⁹³

Engelli bir başvuruçunun şikayeti üzerine AİHM tarafından ayrımcılık yasağı bağlamında değerlendirilen bir diğer dava *Çam/Türkiye* davasıdır. Görme engelli olan başvuruçucu C. E. Çam, İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nın giriş sınavını kazanmıştır. Sınavı kazandığını öğrenen başvuruçucu okul idaresi tarafından talep edilmesi üzerine Konservatuvar'da eğitim görmeye uygun olduğunu belgelemek üzere sağlık kuruluşlarına müracaat etmiştir. 2004 yılında tanzim edilen ve başvuruçunun görme engelliliğini teşhis eden sağlık kurulu raporunda, başvuruçunun Konservatuvar'da görme yetisi gerektirmeyen bölümlerde eğitim ve öğretim alabileceği belirtilmiştir.⁹⁴

Konservatuvar Müdürlüğü, sınavı kazanan öğrencinin raporundaki ilgili ibareler uyarınca, okul bünyesinde görme yetisi gerektirmeyen bir bölüm bulunmadığı gerekçesiyle sınavı kazanan başvuruçunun okula kayıt işlemlerini gerçekleştirmeyi reddetmiştir. Buna karşı başvuruçucu, Anayasa'nın 42. maddesini, 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 4, 7, 8 ve 27. maddelerini ve 573 sayılı Özel Eğitim hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin 9. maddesini ileri sürerek eşitlik ilkesine aykırılık iddiasında bulunmuştur. Bu iddiayı desteklemek üzere ayrıca aynı Konservatuvar'dan mezun olan görme engelli eski öğrencilerin bulunduğu dikkat çekmiştir.⁹⁵ Eşitlik ilkesine aykırı işlem yapıldığı iddiasıyla idari yargıya başvuran Çam'ın argümanlarına karşı, okul idaresi Konservatuvar bünyesinde Braille alfabesini kullanabilen eğitimcileri ve teknik donanımları olmadığını, görme yetisi gerektirmeyen bölümlerinin de bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. 1 Temmuz 2005 tarihinde yürürlüğe giren 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un eğitim alanında ayrımcılığı yasaklayan 15. maddesini dayanak gösteren

⁹¹ Glor v. Switzerland, p. 97-98.

⁹² ÇELİK, s. 229; CLIFFORD, s. 20.

⁹³ Çam v. Turkey, App. No. 51500/08, 23.02.2016.

⁹⁴ Çam v. Turkey, p. 7-11.

⁹⁵ Çam v. Turkey, p. 12-17.

başvurucunun talepleri İstanbul Bölge İdare Mahkemesi tarafından da reddedilmiştir.⁹⁶ 2006 yılında Danıştay'a yapılan temyiz başvurusu sonucunda davalı idarenin kararı onanarak, eşitlik ilkesine aykırılık iddiaları bir kez daha reddedilmiştir.⁹⁷

AIHM, ulusal mevzuatta engelli bireylerin eğitim hakkını ilgilendiren düzenlemeleri nazara almıştır. Buna göre 1739 sayılı Kanun'da yer alan milli eğitimde eşitlik hükmü ve 4. maddesindeki “eğitim kurumları dil, ırk, cinsiyet, engellilik ve din ayırımı gözetilmeksizin herkese açıktır” hükmünü değerlendiren Mahkeme, eğitimde fırsat eşitliği ve özel gereksinimli çocuklara yönelik özel tedbirler alınmasını öngören çeşitli düzenlemelere kararında yer vermiştir. 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un da ilgili düzenlemelerine AIHM kararında yer verilmiştir. 2014 yılında kabul edilen 6518 Sayılı Kanun'un⁹⁸ 73. maddesi ile, 5378 sayılı Kanun'un 15. maddesinde değişiklik yapıldığını belirterek ayrıntılı olarak ilgili yasal düzenlemelere yer vermiştir. Bu düzenlemelerde “Hiçbir gerekçeyle engellilerin eğitim alması engellenemez. Engelliler, özel durumları ve farklılıkları dikkate alınarak, yaşadıkları çevrede bütünleştirilmiş ortamlarda, eşitlik temelinde, hayat boyu eğitim imkânından ayrımcılık yapılmaksızın yararlandırılır.”; “...Genel eğitim sistemi içinde engellilerin her seviyede eğitim almasını sağlayacak (...) planlamalara yer verilir.”; “... Üniversite öğrencilerinden engelli olanların öğrenime etkin katılımlarını sağlamak amacıyla (...) yükseköğretim kurumları bünyesinde, engellilere uygun araç-gereç ve ders materyallerinin, uygun eğitim, araştırma ve barınma ortamlarının temini ile eğitim süreçlerinde yaşadıkları sorunların çözümü gibi konularda çalışma yapmak üzere Engelliler Danışma ve Koordinasyon Merkezleri kurulur ...”. şeklindeki hükümlere yer verilmiştir.⁹⁹

AIHM'nin kararında atıf yaptığı uluslararası mevzuat kaynaklarından ilki, Türkiye'nin 2007 yılında onayladığı Avrupa Sosyal Şartı olmuştur. Avrupa Sosyal Şartı'nın 15. maddesi taraf devletlere; “... engellilerin toplumsal yaşamda bağımsız olma, sosyal bütünleşme ve katılma hakkını etkili bir biçimde kullanabilmelerini sağlamak üzere mümkün olduğunda

⁹⁶ Çam v. Turkey, p. 18-26.

⁹⁷ Çam v. Turkey, p. 32.

⁹⁸ 6518 Sayılı “Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında KHK ile Bazı Kanun ve KHK Hükümlerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”, Resmi Gazete, Tarih 19.02.2014, Sayı 28918.

⁹⁹ Çam v. Turkey, p. 36.

genel plan çerçevesinde, bu mümkün değilse, kamusal ya da özel uzmanlaşmış organlar aracılığıyla yönlendirilmesini, öğrenimini ve mesleki eğitimini sağlamak için gerekli önlemleri almayı...” hedef göstermiştir. Bu suretle Mahkeme engelli bireyler lehinde pozitif tedbirler alınmasını zorunluluk olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁰

AİHM'nin Çam kararında başvurduğu ikinci uluslararası hukuk kaynağı Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesidir. Mahkeme, Sözleşmenin 2. maddesinde tanımlanan “engellilik temelinde ayrımcılık”, “makul uyumlaştırma”, gibi kavramlara atıf yapmıştır. Bunun yanı sıra Sözleşmenin “Eğitim” başlıklı 24. maddesine göndermede bulunarak taraf devletlerin engelli bireylerin eğitim hakkını kullanmasına fırsat eşitliği ve ayrımcılık yasağı ilkeleri çerçevesinde gerçekleştireceği uygulamalarla imkan vermesini salık vermiştir.¹⁰¹ 24. maddenin 4. fıkrasında taraf devletler bakımından “... eğitim hakkının hayata geçmesini sağlamak için, engelli olanlar dâhil olmak üzere, işaret dilini ve Braille alfabesini bilen öğretmenlerin işe alınması ve eğitimin her düzeyinde çalışan uzmanların ve personelin eğitilmesi için uygun tedbirler alınmalıdır...” vurgusu yapılmasını da Mahkeme değerlendirmesinde esas almıştır.

Başvurucunun uyumsuzluk kapsamındaki talebi, Konservatuvar'a kaydının yapılması için görme engelinin olmaması yönündeki gerekliliğin kaldırılması yönündedir. Başvurucu bu tür bir gerekliliğin, eğitim hakkının ihlaline meydan verdiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda başvuru, herkese verilen imkânın engelli olan kişilere sunulması yönündeki pozitif yükümlülüğün devlet tarafından yerine getirilmediği gerekçesiyle Sözleşme'ye Ek 1 Numaralı Protokol'ün 2. maddesinin ihlal edildiği yönünde hüküm kurulmasını istemiştir.¹⁰² Bununla birlikte Çam, görme engelli olması nedeniyle Sözleşme'nin 14. maddesine aykırı olarak ayrımcı bir muameleye maruz kaldığını iddia etmiştir.¹⁰³

Tarafların taleplerine yönelik AİHM'nin yaklaşımı, Ek 1 Numaralı Protokol'ün 2. maddesiyle bağlantılı olarak AİHS 14. maddesi bakımından ihlal gerçekleşip gerçekleşmediğini değerlendirmek yönünde olmuştur.

¹⁰⁰ Council of Europe, Explanatory Report to the European Social Charter (Revised), Strasbourg, 3.V.1996, p. 63-64; Çam v. Turkey, p. 34.

¹⁰¹ Çam v. Turkey, p. 38.

¹⁰² Çam v. Turkey, p. 39.

¹⁰³ Çam v. Turkey, p. 40.

Bu bağlamda Mahkeme, davalı tarafın argümanları dolayısıyla eğitim hakkına ilişkin hükmün uyuşmazlıkta uygulanabilirliğinin kabul gördüğünü belirtmiştir.¹⁰⁴ 14. madde bakımından uygulanabilirlik değerlendirmesinde ise AİHM, gerek doğrudan ayrımcılığın, gerekse dolaylı ayrımcılığın hüküm kapsamında yasaklandığını¹⁰⁵ belirtmiştir.¹⁰⁶ Bunun yanında *Glor/İsviçre* kararına¹⁰⁷ da atıfta bulunmak suretiyle ayrımcılık yasağının engellilik temelinde ayrımcılığı da kapsadığını şüpheye yer bırakmayacak şekilde ifade etmiştir. Bu çerçevede, davalı devletin ulusal mevzuatında da engelli öğrencilere yönelik ayrımcılık yasağı getirildiği sabittir. Bu halde başvurucuya Konservatuvar'da eğitim görme imkanı verilmemesinin sebebi, ilgili kanun hükümleri değil de okulun yönetmeliğidir. Mahkeme, başvurucunun görme engelli olmasının, okul kaydının yapılmamasındaki tek sebep olduğuna kanaat getirmiştir.¹⁰⁸ Oysa Sözleşmede eğitim hakkının soyut ve kuramsal olarak değil, somut ve etkili şekilde korunmasının amaçlandığı vurgulanmış; kaynaştırma eğitiminin (*inclusive education*)¹⁰⁹ uluslararası mevzuatta da, bu yoldaki en elverişli yöntem olarak kabul edildiğine vurgu yapılmıştır.¹¹⁰ AİHM, eğitim alanındaki düzenlemeleri, okullara erişilebilirliği mimari olarak sağlayacak donanımları, öğretmenlerin formasyon görmesi ve uygun müfredatın uyarlanması bakımından gerek maddi gerekse maddi olmayan, eğitsel ve örgütsel gerekliliklerin özenle yerine getirilmesini engellilik temelinde ayrımcılık yasağının bir unsuru olarak değerlendirmiştir.¹¹¹

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda Mahkeme, yalnızca görme engelli olması nedeniyle, objektif ve makul bir gerekçe sunmaksızın, Konservatuvar'ın müzik bölümünde eğitim görme imkanının başvurucuya tanınmadığı kanısına ulaşmıştır. AİHM, 1 Numaralı Protokol'ün 2. maddesi ile birlikte Sözleşmenin

¹⁰⁴ Çam v. Turkey, p. 42-43.

¹⁰⁵ D.H. and Others v. Czech Republic, App. No. 57325/00, 13.11.2007, p. 60, p. 131, p. 161.

¹⁰⁶ Çam v. Turkey, p. 54.

¹⁰⁷ *Glor v. Switzerland*, p. 80.

¹⁰⁸ Çam v. Turkey, p. 60.

¹⁰⁹ Kaynaştırma/bütünleştirme eğitimi, “özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin her tür ve kademede diğer bireylerle karşılıklı etkileşim içinde bulunmalarını ve eğitim amaçlarını en üst düzeyde gerçekleştirmelerini sağlamak amacıyla bu bireylere destek eğitim hizmetleri de sunularak akranlarıyla birlikte tam zamanlı ya da özel eğitim sınıflarında yarı zamanlı olarak verilen eğitimi” ifade etmektedir. Bkz. Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği 4. madde ö) fıkrası; Resmi Gazete, Tarih 07.07.2018, Sayı 30471.

¹¹⁰ Çam v. Turkey, p. 64.

¹¹¹ Çam v. Turkey, p. 67.

14. maddesinin ihlal edildiği yönünde karar vermiştir. Bu sonuç dikkate alınarak, 1 Numaralı Protokol'ün 2. maddesine ilişkin şikayetin ayrı olarak incelenmesine, *Oršuš ve diğerleri/Hırvatistan*¹¹² kararında da olduğu gibi gerek görülmemiştir.¹¹³

4. Guberina / Hırvatistan Kararı (22 Mart 2016)¹¹⁴

Bu dava fiziksel ve mental engelli doğan üçüncü çocuğunun doğumundan sonra evini değiştiren bir babanın başvurusunu konu almaktadır. Başvurucu, engelli çocuğunun doğumu sebebiyle bir apartmanın üçüncü katındaki dairesini satmış ve müstakil bir eve taşınmıştır. Sosyal hizmetler yetkilileri çocuk hakkında %100 engelli tespiti yapmışlardır. Başvurucunun iddiasına göre yeni eve taşınma sebebi, önceki dairede asansör ve benzeri gibi engelli çocuğunun ihtiyaçlarına karşılık verecek olanakların bulunmamasıdır.¹¹⁵ Başvurucunun ulusal mevzuatta yer alan, aile ihtiyaçları için ev satışında geçerli olan vergi muafiyeti düzenlemesinden yararlanma talebi reddedilmiştir. Yerel mahkemelere yaptığı başvurulardan sonuç alamayan Guberina, ayrımcılık yasağının ihlal edildiği iddiasıyla Hırvat Anayasa Mahkemesine müracaat etmiştir. Anayasa Mahkemesi herhangi bir anayasal hak ihlali bulunmadığı gerekçesiyle başvurusunun davasını redetmiştir.¹¹⁶

AİHM, Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinin çocuklara yönelik engellilik temelinde ayrımcılık yasağı, bireysel özerklik ve erişilebilirlik hakkı gibi ayrımcılık yasağı unsurlarının düzenlendiği çeşitli kaynaklar bakımından değerlendirme yapmıştır.¹¹⁷ Mahkeme, Ayrıca Birleşmiş Milletler Engelli Birey Hakları Komitesi'nin,¹¹⁸ Birleşmiş Milletler Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin,¹¹⁹ Avrupa Konseyi Bakanlar

¹¹² Oršuš and Others v. Croatia, Application No. 15766/03, 16.03.2010, p. 186.

¹¹³ Çam v. Turkey, p. 69-70.

¹¹⁴ Guberina v. Croatia, Application No. 23682/13, 12.09.2016.

¹¹⁵ Guberina v. Croatia, p. 8-10.

¹¹⁶ Guberina v. Croatia, p. 17-19.

¹¹⁷ Guberina v. Croatia, p. 34.

¹¹⁸ United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, General Comment No. 2 (2014) on Article 9: Accessibility, CRPD/C/GC/2, 22 May 2014.

¹¹⁹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 5: Persons with Disabilities, E/1995/22, 9 December 1994; General Comment No. 5 in its General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights, E/C.12/GC/20, 2 July 2009.

Komitesi'nin çeşitli kararlarına¹²⁰ ve Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın 21. ve 26. maddelerine de gönderme yapmıştır.¹²¹ Bu doğrultuda AİHM benzer statü kavramına girdiğini değerlendirdiği uyuşmazlıkta, başvuruyu mülkiyet hakkı bağlamında ayrımcılık yasağı çerçevesinde incelemiştir.

Mahkeme 14. maddedeki ayrımcılık yasağının, diğer Sözleşme hükümlerinden biriyle birlikte değerlendirilebildiği durumda uygulama alanı bulabildiği, bununla birlikte ayrımcılık yasağının ihlal edilmiş olmasının diğer hükümlerin ihlal edilmiş olması kaydına bağlı olmadığı yönündeki içtihat ilkesini tekrarlamıştır.¹²²

Bu çerçevede AİHM, engellilik durumunun ve bunun benzeri sağlıkla ilişkili statülerin 14. maddedeki ayrımcılık temellerinden olan “diğer nedenler” kapsamında değerlendirildiğini kabul etmiştir.¹²³ Ayrıca başvurucunun kendisinin değil de çocuğunun engellilik durumu dolayısıyla ayrımcılığa uğratılması durumunun 14. madde kapsamında değerlendirildiğini vurgulamıştır.¹²⁴ Makalemizin birinci bölümünde tanımlanan “dolayısıyla ayrımcılık” örneği teşkil eden uyuşmazlık konusunda, başvurucu babanın bakmakla yükümlü olup yakın ilişkide olduğu çocuğunun engelli olması nedeniyle ayrımcılığa maruz kalması durumunu AİHM, engellilik temelinde ayrımcılık yasağının 14. maddenin kapsamında olan bir türü olarak değerlendirmiştir.¹²⁵

AİHM başvurucunun Gayrimenkul Devri Vergileme Yasasında yer alan vergi muafiyetine ilişkin düzenlemeden yararlandırılmaması suretiyle farklı muameleye uğradığını ve yerel yetkililer ile mahkemelerin, engelli çocuğun spesifik ihtiyaçları bulunması nedeniyle evin değiştirildiği gerçeğini göz ardı ettiklerini belirtmiştir.¹²⁶ Yerel yetkililere göre gayrimenkul devrinde vergi muafiyetinden faydalanabilmek için konut devrinin zorunlu ailevi

¹²⁰ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec (2006) 5, Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the Council of Europe Action Plan to promote the rights and full participation of people with disabilities in society: improving the quality of life of people with disabilities in Europe 2006-2015, of 5 April 2006.

¹²¹ Guberina v. Croatia, p. 40-42.

¹²² Guberina v. Croatia, p. 67.

¹²³ Guberina v. Croatia, p. 76; Glor, p 80; Kiyutin, p. 57; I.B. v. Greece, no. 552/10, p. 73.

¹²⁴ Guberina v. Croatia, p. 78; Efe v. Austria, App. No. 9134/06, 08.01.2013, p. 48.

¹²⁵ Guberina v. Croatia, p. 79.

¹²⁶ Guberina v. Croatia, p. 80-87.

gereksinimlere yönelik yapılmış olması gerekmektedir. Asansörsüz bir konutun fiziksel engelli çocuğu bulunan bir ailenin gereksinimlerine yanıt vermediğini değerlendiren AİHM ise, taraf devletler bakımından makul uyumlaştırma, erişilebilirlik ve ayrımcılık yasağı gibi bağlantılı ilkelerin gözetilmesi yükümlülüğünü yerel yasaların üstünde kabul etmiştir.¹²⁷ Mahkeme, başvurucuya uygulanan farklı muamelenin objektif ve makul bir gerekçeye dayanmadığı sonucuna vardığından¹²⁸ 1 Numaralı Protokol'ün 1. maddesiyle bağlantılı olarak 14. maddenin ihlal edildiği yönünde hüküm kurmuştur.¹²⁹ Bu hükme bağlı olarak 12 Numaralı Protokol'ün 1. maddesinin ihlal edildiğine ilişkin iddialar yönünden ayrıca inceleme yapılması gerekli görülmemiştir.¹³⁰

5. Enver Şahin / Türkiye Kararı (30 Ocak 2018)¹³¹

Bu uyuşmazlıkta başvurucu Enver Şahin, 1 Numaralı Protokol'ün 2. maddesiyle bağlantılı olarak 14. maddenin ihlalini ve 8. maddeyle bağlantılı olarak 14. maddenin ihlalini dava etmiştir. Üniversitenin Teknik Fakültesi'ndeki makine öğretim programının ilk yılındayken geçirdiği kaza sonucunda ağır yaralanmış ve fiziki koşulları fakülteye dönmesine olanak sağlayana kadar eğitimini askıya almıştır.¹³² 2007 yılında başvurucu, fakülleden, üniversite binalarının 2007-2008 öğretim yılı boyunca çalışmalarına devam edebilmesi için uyarlanması talebinde bulunmuştur. Bu talebe karşı fakülte idaresinin yanıtı, mimari yapının revize edilmeye uygun olmadığı, buna karşın kendilerinin eğitimine devam etmesinde davacıya yardım etmeye çalışacakları yönünde olmuştur.¹³³

Anayasanın 42. maddesine, 5378 sayılı Engelli Kişilere Dair Kanun'un 15. maddesine ve AİHS'ye Ek 1 Numaralı Protokol'ün 2. maddesine dayanarak, fırsat eşitliği ilkesi gereğince, devletin, vatandaşların eğitim hakkını sağlamakla yükümlü olduğunu iddiasına dayanan Enver Şahin, davalı

¹²⁷ OOMEN, s. 93.

¹²⁸ Guberina v. Croatia, p. 98.

¹²⁹ Guberina v. Croatia, p. 99.

¹³⁰ Guberina v. Croatia, p. 104-107; ECHR, Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina, App. No. 27996/06; 34836/06, 22.12.2009, p. 51; ECHR, Savez Crkava "Riječ života" and Others v. Croatia, App. No. 7798/08, 09.12.2010, p. 114-115.

¹³¹ Enver Şahin v. Turkey, App. No. 23065/12, 30.01.2018.

¹³² Enver Şahin v. Turkey, p. 6.

¹³³ Enver Şahin v. Turkey, p. 7-8.

idarenin bütçe ve zaman kısıtlılıklarına dayalı savunmasını kabul etmemiştir.¹³⁴ AİHM uyuşmazlığa ilişkin değerlendirmesinde, 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un 3. maddesi f bendindeki "erişilebilirlik" tanımına, 3194 Sayılı İmar Kanunu'nun¹³⁵, fiziksel çevrenin engelliler için ulaşılabilir ve yaşanılabilir kılınması için imar planlarında uyulması gereken standartlarına ilişkin ek hükmüne de gönderme yapmıştır.¹³⁶ Mahkeme Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesine de atıf yaparak "engellilik temelinde ayrımcılık yasağı" anlayışına vurgu yapmıştır. Engelli Hakları Sözleşmesi 2. maddesinde yer alan "makul uyumlaştırma"nın ve 9. maddede yer alan "erişilebilirlik" ilkesinin gereklilikleri ile 24. maddedeki engelli bireylerin eğitim hakkına ilişkin düzenlemeler de AİHM kararına dayanak oluşturan uluslararası mevzuat kökenli gerekçelendirmede yer almıştır.¹³⁷

Buna ek olarak, AİHM, 9 Nisan 1992 tarihli "Özürlü kişiler için tutarlı politikaların izlenmesine dair" Tavsiye Kararında¹³⁸, Bakanlar Kurulu'nun, taraf devletlere "özürlü kişinin bağımsız yaşama hakkını ve engellilere diğer insanlara kıyasla gerçek bir "eşit fırsat" sunmak için "topluma entegrasyon" ve "toplumu bu hakkın sağlanması görevini kabul etmek" için çağrıda bulunmasına vurgu yapmıştır.¹³⁹ Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi'nin, 7 Mayıs 1992 tarihli "Özürlü Kişilere Yönelik Rehabilitasyon Politikalarına Dair" Tavsiye Kararında¹⁴⁰ engelli haklarının kullanılabilmesi yolunda taraf devletlerin yükümlülüklerine işaret edilmiştir. Bu bağlamda taraf devletler standartlarını, özürlü insanların özgürlüklerini garanti altına almak için sahip oldukları ihtiyaçlara göre uyarlama görevine" sahiptir. Bu amaçla hükümetler ve yetkili makamlar, "engellilerin hayata etkin ve aktif katılımını sağlamaya ve teşvik etmeye" yönlendirilmiştir.¹⁴¹

¹³⁴ Enver Şahin v. Turkey, p. 9-10.

¹³⁵ 3194 Sayılı İmar Kanunu, Resmi Gazete, Tarih 09.05.1985, Sayı 18749.

¹³⁶ Enver Şahin v. Turkey, p. 22-23.

¹³⁷ Enver Şahin v. Turkey, p. 25.

¹³⁸ Council of Europe, Committee of Ministers of the Council of Europe, Recommendation No. R (92) 6, 09.04.1992.

¹³⁹ Enver Şahin v. Turkey, p. 27.

¹⁴⁰ Council of Europe, Parliamentary Assembly Recommendation "Rehabilitation policies for the disabled persons", Rec. 1185 (1992), 07.05.1992.

¹⁴¹ Enver Şahin v. Turkey, p. 27.

Şahin/Türkiye kararında da AİHM ayrımcılık yasağını, diğer pek çok kararında olduğu gibi,¹⁴² 14. maddenin otonom bir hüküm olmadığı ve Sözleşmedeki diğer haklarla birlikte değerlendirildiği yolundaki içtihat ilkesine uygun olarak yorumlamıştır.¹⁴³ Ek 1 Numaralı Protokol'ün 2. maddesindeki eğitim hakkını değerlendirirken de Mahkeme, belirli bir dönemde mümkün olan yüksek öğrenim kurumlarına erişimin eğitim hakkının ayrılmaz bir parçası olduğunu ve taraf devletlerin yükseköğrenime erişim hakkını etkili bir şekilde tanımakla yükümlü olduklarını belirtmiştir.¹⁴⁴ Mahkeme *Çam/Türkiye* kararında olduğu gibi, ayrımcılık yasağı bağlamında engelli bireylere eşit fırsatlar tanımayı teşvik eden kaynaştırma eğitiminin önemine işaret etmiştir.¹⁴⁵ Engellilik temelli ayrımcılığın makul uyumlaştırma tedbirlerinin alınmasını da kapsadığını belirten Mahkeme,¹⁴⁶ engelli bireye binaya erişim sağlamak üzere Rektörlük tarafından teklif edilen insan yardımını yetersiz bulmuştur.¹⁴⁷ Sonuçta AİHM eğitim hakkıyla bağlantılı olarak ayrımcılık yasağının ihlal edildiği, 8. maddeyle bağlantılı olarak 14. maddenin ihlalinin ayrıca incelenmesine gerek bulunmadığı yönünde hüküm kurmuştur.¹⁴⁸

B. Diğer Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hükümleri Bağlamında Değerlendirilen Yargılamalar

Engelli bireyler söz konusu olduğunda, AİHM içtihadında Sözleşmeyle koruma altına alınan haklara ilişkin uygulama standartlarını yükseltme yolunda insan onuru kavramına başvurulabilmektedir. Genel bir prensip olarak insan onuru kavramı, insan hakları hukukunda engelli bireylerin haklarına yönelik insan hakları temelli yaklaşımın dayanaklarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte daha etkin bir koruma sistemi

¹⁴² ECHR, *Belgian Linguistic Case v. Belgium*, App. No. 1474/62;1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64,23.07.1968, p. 9; ECHR, *Stec v. The United Kingdom*, App. No. 65731/01, 12.04.2006, p. 39-40; ECHR, *E.B. v. France*, App. No. 4354602, 22.01.2008, p. 48; ECHR, *Sejdic and Finci v. Bosnia*, App. No. 27996/06; 34836/06. 22.12.2009, p. 39.

¹⁴³ *Enver Şahin v. Turkey*, p. 30.

¹⁴⁴ *Enver Şahin v. Turkey*, p. 31; *Leyla Şahin v. Turkey*, App. No. 44774/98, 10.11.2005, p. 136-137; *Mürsel Eren v. Turkey*, App. No. 60856/00, 07.02.2006, p. 41; *İrfan Temel and Others v Turkey*, App. No. 36458/02, 03.03.2009, p. 39.

¹⁴⁵ *Enver Şahin v. Turkey*, p. 62; *Çam v Turkey*, p. 64.

¹⁴⁶ *Enver Şahin v. Turkey*, p. 67; *Ozan Barış Şanlısoy v. Turkey*, App. No. 77023/12, 08 11. 2016, p. 60.

¹⁴⁷ *Enver Şahin v. Turkey*, p. 71.

¹⁴⁸ *Enver Şahin v. Turkey*, p. 75-79.

oluşturmak üzere engelli birey haklarına ilişkin AİHS'ye ek bir protokol kabul edilmesi ihtiyacı bulunduğunu savunan görüşler mevcuttur.¹⁴⁹

AİHS'nin koruma altına aldığı temel hakların pek çoğuna ilişkin olarak engelli bireylerin lehinde verilen ihlal kararları ayrımcılık yasağından soyut olarak değerlendirilmiştir. Engelli bireylerin temel haklarına ilişkin uyumsuzluklarda yaşam hakkı, özgürlük ve güvenlik hakkı, adil yargılanma hakkı, evlenme hakkı, oy kullanma hakkı, özel yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, eğitim hakkı ve kötü muamele yasağı gibi haklar da bazen ayrımcılık yasağı bağlamında, bazen de ayrımcılık yasağından bağımsız olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde engelli bireylerin başvurusu olduğu ancak ayrımcılık yasağı kapsamında değerlendirilmeksizin, AİHS'nin diğer hükümlerinden değerlendirmelerin yapıldığı kararlar ele alınmaktadır. Sözleşmedeki hükümlerin sıralaması esas alındığında 2. maddede düzenlenen yaşam hakkına ilişkin başvurulardan başlamak uygun olacaktır.

Engelli bireylerin yaşam hakkının ihlal edildiği iddiasıyla yapılan başvuruların büyük bir bölümü “dolaylı mağdur” sıfatıyla engelli birey yakınları tarafından yapılmıştır. Ancak AİHM'nin yerleşik içtihadıyla da sabit olduğu üzere, yaşam hakkından ihlalin gerçekleştiğine hükmedebilmede mağdurun yaşamını yitirmiş olması bir ön koşul değildir. Dolayısıyla engelli bireylerin “doğrudan mağdur” statüsünde iken de yaşam hakkının ihlali iddiasıyla yaptıkları başvurular kabul edilebilir mahiyettedir.¹⁵⁰

Dolaylı mağdur sıfatıyla yapılan başvurular arasındaki kararlardan biri, işitme ve konuşma engelli bireyin polis tarafından gözaltında tutulması esnasında kaza sonucu yaşamını yitirmesini konu alan *Jasinskis/Letonya*¹⁵¹ davasında verilmiştir. Bu davada Mahkeme, gözaltına alma sırasında tıbbi muayenesi yapılmayan engelli bireyin özel gereksinimlerine uygun tedbirler alınmamış olması sonucunda yaşam hakkının esas bakımından, ölüm soruşturmasının etkili şekilde yürütülmemiş olması nedeniyle de yaşam hakkının usul bakımından ihlal edildiğine hükmetmiştir.¹⁵² Dolaylı mağdur sıfatıyla yapılan bazı başvurular, yetimhane, bakımevi veya ruh ve sinir hastalıkları hastanesinde engelli çocukların ve genç bireylerin beslenme, barınma, sağlık bakımı ihtiyaçlarının karşılanmaması sonucunda

¹⁴⁹ DIMAPOULOS, s. 4.

¹⁵⁰ FIALA / LEWIS, s. 135; FENWICK, s. 41.

¹⁵¹ ECHR, *Jasinkis v. Latvia*, App. No. 45744/08, 21.12.2010.

¹⁵² ECHR, *Jasinkis v. Latvia*, App. No. 45744/08, 21.12.2010.

yaşamını yitirmesini konu almaktadır.¹⁵³ AİHM engelli bireylerin ruh ve sinir hastalıkları kurumlarında yaşamını yitirmesi durumlarında, taraf devletlerin ilgili kurumlara aktardığı kaynak yetersizliğini ya da ulusal mevzuatlarının eksikliğini gerekçe göstermesini reddetmekte ve başvuruçuların ölümüne ilişkin soruşturmaların etkili şekilde yürütülmesini aramaktadır.¹⁵⁴

AİHS'nin 3. maddesinde düzenlenen insanlık dışı ve kötü muamele yasağına aykırılık iddiasıyla engelli bireyler tarafından yapılan başvuruların önemli bir bölümü, engelli bireylerin özel gereksinimlerinin karşılanmamasına bağlı olarak ortaya çıkan uyuşmazlıklara ilişkindir. *Price/İngiltere*¹⁵⁵ davasında AİHM, ağır engelli bireyin gözaltında tutulduğu esnada kolları ve bacakları bulunmadığı ve tekerlekli sandalyesinden yatağa geçiş yapamadığı bilinmesine karşın nezaret odasının özel gereksinimlerine uygun olarak adapte edilmemiş olmasını kötü muamele yasağının ihlali olarak değerlendirmiştir. 3. maddenin ihlal edildiği yönündeki benzer kararlar, belden aşağısı felçli olup tekerlekli sandalyeye mahkum olan¹⁵⁶, işitme ve konuşma engelli olup işaret dili kullanmayan ve okuma yazma bilmeyen¹⁵⁷, cezaevindeyken çeşitli hastalıklardan tedavisini sürdürürken tekerlekli sandalyeye mahkum olan¹⁵⁸, fiziksel engelli olup sınır dışı edilmek üzere yabancı kabul ve barınma merkezinde tutulan¹⁵⁹, cezaevi yerleşkesinin kendisi gibi ağır engelliler için uyumlaştırılmadığını iddia eden¹⁶⁰ hükümlü veya tutuklular hakkındaki başvurular sonucunda da verilmiştir. Kötü muamele yasağının ihlal edildiği hükmüyle sonuçlanan bazı davalar, ruh ve sinir hastalıkları kuruluşlarında ve sosyal bakım evlerindeki yaşam koşullarının insani standartlara uygunluk taşımamasına dayanılarak verilmiştir.¹⁶¹

¹⁵³ ECHR, *Nencheva and Others v. Bulgaria*, App. No. 48609/06, 18.06.2013; ECHR, *Center of Legal Resources on behalf of Velutin Campeanu v. Romania*, App. No. 47848/08, 17.04.2014; ECHR, *Centre for Legal Resources on behalf of Miorita Malacu and Others v. Romania*, App. No. 55093/09, 27.09.2016.

¹⁵⁴ *FIALA / LEWIS*, s. 139-140.

¹⁵⁵ ECHR, *Price v. UK*, App. No. 33394/96, 10.07.2001.

¹⁵⁶ ECHR, *Vincent v. France*, App. No. 6253/03, 24.10.2006.

¹⁵⁷ ECHR, *Z.H. v. Hungary*, App. No. 28973/11, 08.11.2011.

¹⁵⁸ ECHR, *Arutyunyan v. Russia*, App. No. 48977/09, 10.01.2012; ECHR, *Grimailovs v. Latvia*, App. No. 6087/03, 25.06.2013; ECHR, *Semikhvostov v. Russia*, App. No. 2689/12, 06.02.2014; ECHR, *Farbutis v. Latvia*, App. No. 4672/02, 02.12.2004; ECHR, *D.G. v. Poland*, App. No. 45705/07, 12.02.2013

¹⁵⁹ ECHR, *Asalya v. Turkey*, App. No. 43875/09, 15.04.2014.

¹⁶⁰ ECHR, *Helhal v. France*, App. No. 10401/12, 19.02.2015.

¹⁶¹ ECHR, *Stanev v. Bulgaria*, App. No. 36760/06, 17.01.2012.

AİHS'nin 5. maddesinde düzenlenen özgürlük ve güvenlik hakkı bakımından yapılan yargılamalarda genel olarak Mahkeme, gözaltına alınan veya tutuklu bulunan engelli bireylerin tutulma usulünün yasal hükümlere uygun olup olmadığı yönünden değerlendirme yapmaktadır. 5. maddeden ihlal sonucunun gerçekleştiği bir başka grup uyuşmazlıkta ise zihinsel ya da ruhsal engelli olan ve genellikle kısmi ya da tam vesayet altında bulunan başvuru sahiplerinin, kendi iradelerine başvurulmaksızın kurumlara yerleştirilmiş oldukları gerekçesiyle¹⁶² ya da kendi iradelerine başvurulduktan sonra kuruma yerleştirilmelerine ilişkin karara karşı yargısal itiraz yollarının bulunmaması gerekçesiyle¹⁶³ yasadışı olarak özgürlüğünün kısıtlandığı değerlendirilmiştir.

Adil yargılanma hakkının düzenlendiği 6. maddeyle ilgili uyuşmazlıklar, hakkın geniş kapsamlı içeriğiyle orantılı şekilde çeşitlilik arz etmektedir. Adil yargılanma hakkının makul sürede yargılanma unsuruna dayalı ihlal kararları bulunduğu gibi¹⁶⁴; ruhsal engelli bireyin yargılanmanın tarafı olarak sürece katılmamış olması nedeniyle çelişmeli yargılama ilkesinin gözetilmemesine dayalı ihlal kararları da bulunmaktadır.¹⁶⁵ *Stanev/Bulgaristan* başvurusunda, kısmi vesayet altında bulunan ruhsal engelli başvuru sahibi, vesayet kararına yönelik yargısal itiraz yoluna başvurma imkanından yoksun bırakıldığı için mahkemeye erişim hakkının ihlal edildiği yönünde hüküm kurulmuştur.¹⁶⁶

Özel yaşam hakkının ihlal edildiği yönünde sonuçlanan *Botta/İtalya* davası, ilk kez fiziksel engelli bir birey tarafından yapılan başvuru sonucunda görülmüştür.¹⁶⁷ Bu davada Mahkeme fiziksel engelli bireyin tatil yaptığı beldeden uzakta yer alan bir özel yüzme tesisinde engelli rampası bulunmaması şeklindeki donanım eksikliğini 8. maddeden ihlal meydana getirecek şekilde değerlendirmemiştir.¹⁶⁸ Bununla birlikte aynı kararda AİHM Sözleşmeyle korunan haklara ilişkin devletin pozitif yükümlülükleri ile sosyal ve ekonomik hakların korunma alanını birbirinden kesin bir hatla ayırt etmenin mümkün olmadığını hükme bağlayarak genişletici yorumda bulunmuştur.

¹⁶² ECHR, *Stanev v. Bulgaria*, App. No. 36760/06, 17.01.2012.

¹⁶³ ECHR, *D.D. v. Lithuania*, App. No. 13469/06, 14.02.2012.

¹⁶⁴ ECHR, *Mocie v. France*, App. No. 46096/99, 08.04.2003.

¹⁶⁵ ECHR, *Shtukaturov v. Russia*, App. No. 44009/05, 27.03.2008.

¹⁶⁶ ECHR, *Stanev v. Bulgaria*, App. No. 36760/06, 17.01.2012.

¹⁶⁷ DIMOPOULOS, s. 88.

¹⁶⁸ ECHR, *Botta v. Italy*, App. No. 153/1996/772/973, 24.02.1998.

Benzer yaklaşım *Price/İngiltere*¹⁶⁹ kararında yargıç Greve tarafından da benimsenmiştir.¹⁷⁰ Ancak bu davada da 8. maddeden değil, 3. maddedeki kötü muamele yasağından ihlal gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.

8. ve 3. maddelerden birlikte ihlalin gerçekleştiğine karar verilen bir uyuşmazlık konusu, doğum öncesinde kürtaj karşıtı doktorların manipülasyonu sonucu genetik testlere erişememeye bağlı olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷¹ Başvurucunun kürtaj karşıtı olan doktoru, test sonuçlarını yasal kürtaj süresinin aşıldığı tarihe kadar gizlemiş ve anne adayının cenin bozukluğu durumuna ilişkin tercih yapma hakkını kullanma imkanını elinden almıştır. Benzer bir uyuşmazlık Türk Anayasa Mahkemesi önüne geldiğinde, yargısal değerlendirme yaşam hakkı ile maddi ve manevi varlığın korunması hakkı bakımından yapılmıştır.¹⁷² Söz konusu kararda Anayasa Mahkemesi, anne bakımından gebeliğin sonlandırılabilir olmasına rağmen hekim kusuru nedeniyle kürtaj hakkının kullanılmamış olması gerekçesiyle, %99 engelli doğan bebek bakımından doğum sırasında olduğu gibi doğum sonrasında da ölüm riskinin devam etmesi nedeniyle yaşam hakkı ve maddi ve manevi varlığın bütünlüğü hakkının ihlal edildiğine hükmetmiştir.¹⁷³

Bir grup uyuşmazlıkta başvurucuları aleyhinde, yerel mahkemeler tarafından kısıtlılık kararı verilmiş olmasında usul hukukuna aykırılıklar bulunması nedeniyle 8. maddedeki özel yaşam hakkının ihlal edildiği sonucuna ulaşılmıştır.¹⁷⁴ *Shtukaturov/Rusya*¹⁷⁵ kararında da ruhsal engelli başvuru aleyhinde yapılan kısıtlılık yargılamasında, başvuru mahkeme tarafından dinlenmemiş olması nedeniyle özel yaşam hakkının ihlal edildiğine hükmedilmiştir. Engelli çocuğun yargılamada temsil edilmemiş olması halinde¹⁷⁶, engelli bireyin tıbbi tedavisinde kendisi ya da vasisinin rıza yokluğu durumunda¹⁷⁷, engelli bireylerin çocukları üzerindeki velayet

¹⁶⁹ ECHR, *Price v. the United Kingdom*, App. No. 33394/96, 10.07.2001.

¹⁷⁰ CLEMENTS / READ, s. 16.

¹⁷¹ ECHR, *R.R. v. Poland*, App. No. 27617/04, 28.11.2011.

¹⁷² Anayasa Mahkemesi, İlker Başer ve Diğerleri Başvurusu, No. 2013/1943, 09.09.2015.

¹⁷³ İlker Başer ve Diğerleri Başvurusu, p. 38.

¹⁷⁴ ECHR, *Ivinović v. Croatia*, App. No. 13006/13, 18.09.2014.

¹⁷⁵ ECHR, *Shtukaturov v. Russia*, App. No. 44009/05, 27.03.2008.

¹⁷⁶ ECHR, *A. M. M. v. Romania*, App. No. 2151/10, 14.02.2012.

¹⁷⁷ ECHR, *Glass v. the UK*, App. No. 61827/00, 09.03.2004.

hakkının alınmasında¹⁷⁸, engelli ebeveynlerin çocuklarına erişimlerine ilişkin uyuşmazlıklarda¹⁷⁹ 8. madde bakımından değerlendirme yapılabilmektedir.

*Dordevic/Hrvatistan*¹⁸⁰ davasında AIHM'nin nihai olmayan değerlendirmesine göre, devletin pozitif yükümlülük anlayışı gereğince, engelli bireylerin müteaddit defalar üçüncü kişilerin tacizine uğraması durumunda etkili önlemler alınması zorunludur. Engelli bir çocuğa ve annesine yönelik fiziksel ve sözlü tacizlerin sürmesine karşın idarenin etkili önlemlere başvuramaması 8. madde kapsamındaki bir ihlal olarak değerlendirilmiştir.

Mülkiyet hakkına ilişkin uyuşmazlıklar AIHM yargılamalarında engelli bireylerin ebeveynlerine ait tazminat ödemelerine¹⁸¹, hak kazanan engelli bireylere bağlanmayan maluliyet aylıklarına¹⁸² ya da engelli yardım aylıklarına¹⁸³, mevzuat değişikliğine bağlı olarak kesintiye uğratan engelli aylıklarına¹⁸⁴ ilişkin olabilmektedir. AIHM önüne engelli bireyler tarafından getirilen uyuşmazlıklar ayrıca eğitim hakkı¹⁸⁵, oy kullanma ehliyeti¹⁸⁶, ehil olmayan bireylerin evlenme hakkı¹⁸⁷ gibi hususları konu almıştır.

SONUÇ

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında genel ayrımcılık yasağı bakımından çeşitli temellerden ihlal iddiaları değerlendirilmektedir. Engelli bireylerin başvuru olduğu uyuşmazlıklar ise inceleme konusu ve dayanakları bakımından iki gruba ayrılmaktadır. Birinci uyuşmazlık grubundakiler, engelli bireylerin ayrımcılık mağduru olduğu değerlendirilen ve dolayısıyla

¹⁷⁸ ECHR, *Kutzner v. Germany*, App. No. 46544/99, 26.02.2002; ECHR, *Saviny v. Ukraine*, App. No. 39948/06, 18.12.2008; ECHR, *A.K. and L. v. Croatia*, App. No. 37956/11, 08.01.2013.

¹⁷⁹ ECHR, *Dmitriy Ryabov v. Russia*, App. No. 33774/08, 01.08.2013.

¹⁸⁰ ECHR, *Dordevic v. Croatia*, App. No. 41526/10, 24.02.2012.

¹⁸¹ ECHR, *Maurice v. France*, App. No. 11810/03, 06.10.2005; ECHR, *Draon v. France*, App. No. 1513/03, 21.06.2006.

¹⁸² ECHR, *Kjartan Asmundsson v. Iceland*, App. No. 60669/00, 12.10.2004.

¹⁸³ ECHR, *Kuoa Poirrez v. France*, App. No. 40892/98, 30.09.2003.

¹⁸⁴ ECHR, *Bélané Nagy v. Hungary*, App. No. 53080/13, 10.02.2015.

¹⁸⁵ ECHR, *Gherghina v. Romania*, App. No. 42219/07, (Inadmissible).

¹⁸⁶ ECHR, *Lajos Kiss v. Hungary*, App. No. 38832/06, 20.05.2010.

¹⁸⁷ ECHR, *Lashin v. Russia*, App. No. 33117/02, 22.01.2013; ECHR, *Winterworp v. the Netherlands*, App. No. 4301/73, 24.11.1979.

diğer AİHS hükümleriyle bağlantılı olarak ayrımcılık yasağı bakımından ihlalin incelendiği uyuşmazlıklardır. İkinci uyuşmazlık grubundakiler ise, engelli bireylerin ayrımcılık mağduru olduğu iddiasına dayanmayan ve sadece diğer AİHS hükümlerinden ihlalin değerlendirildiği uyuşmazlıklardır. Engelli bireyler bakımından ayrımcılığın önlenmesi hususunda, diğer temellerde ayrımcılığa uğrayan dezavantajlı grupların durumuna kıyasla alınacak daha çok yol olduğu kabul edilmektedir.¹⁸⁸ Bununla birlikte engelli bireylerin davacı olduğu birinci gruptaki uyuşmazlıklarda AİHM, genel ayrımcılık yasağına ilişkin uyuşmazlıklarda başvurduğu analiz yöntemlerinden ayrılmamıştır.

Bu çalışmada ayrımcılık yasağı bağlamında engelli bireylerin haklarına ilişkin olarak incelenen yargısal kararlar, AİHM'nin yakın tarihli kararlarında spesifik olarak engelli bireylerin haklarına ilişkin ulusal ve uluslararası mevzu ve içtihadî kaynaklara daha sık başvurduğunu ortaya koymaktadır. Mahkeme aynı zamanda engellilik temelinde ayrımcılık yasağına ilişkin temel kavramları da daha sık kullanmaya başlamıştır. Makul uyumlaştırma, kaynaştırma eğitimi, erişilebilirlik standartları gibi engelli birey haklarının korunmasına mahsus olarak kullanılan kavramların AİHM içtihadında yer edinmesi, içtihat hukukunun dinamizmini ortaya koymaktadır.

AİHS hükümlerinde engellilik temelinde ayrımcılık yasağı spesifik olarak düzenlenmediği halde, dinamik içtihadıyla AİHM engelli bireylerin korunması yönünde aktif bir yaklaşım sergilemektedir. Özellikle Mahkeme'nin engelli bireylerin haklarına ilişkin uyuşmazlıklarda 2009 yılından itibaren Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinin çeşitli hükümlerini esas alarak değerlendirme yapması,¹⁸⁹ engelli bireylerin ayrımcılık yasağı bağlamında korunmasını güçlendirmeye hizmet etmiştir. Mahkeme kararlarının Avrupa Konseyi üyesi devletlerde doğrudan bağlayıcılık gücüne sahip olması nedeniyle gerek engelli bireylere yönelik ayrımcılık yasağını gerekse spesifik olarak diğer birey haklarını etkin şekilde koruma altına aldığı kabul edilmektedir. Bu suretle Mahkeme ulusal ve uluslararası düzenlemelerde yer alan eşitlik hakkı ve ayrımcılık yasağı hükümlerinin engelli bireylere sağladığı güvencelerin etkin şekilde işletilmesine aracılık etmiş olmaktadır. Bu bağlamda AİHM içtihadının, genel ayrımcılık yasağı hususunda olduğu

¹⁸⁸ CLIFFORD, s. 11.

¹⁸⁹ ECHR, *Glor v. Switzerland*, App. No. 13444/04, 30.04.2009, p. 53; ECHR, *Lajos Kiss v. Hungary*, App. No. 38832/06, 20.05.2010, p. 14; ECHR, *Çam v. Turkey*, App. No. 51500/08, 23.02.2016, p. 53; ECHR, *Guberina v. Croatia*, App. No. 23682/13, 12.09.2016, p. 34-35; ECHR, *Enver Şahin v. Turkey*, App. No. 23065/12, 30.01.2018, p. 19, p. 53.

gibi, engellilik temelinde ayrımcılık yasağının uygulanması hususunda da, ulusal ve uluslararası düzeyde emsal oluşturarak genişleyecek bir etki alanına sahip olması mümkündür.

KAYNAKÇA

AKILLIOĞLU, Tekin: **İnsan Hakları: Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri**, İmaj Yayınevi, Ankara 2010.

ARNARDOTTIR, Oddny Mjöll: **Equality and Non-Discrimination Under the European Convention on Human Rights**, Martinus Nijhof Publishers, Lahey/Londra/New York, 2003.

ARNARDOTTIR, Oddny Mjöll: “Vulnerability under Article 14 of the European Convention on Human Rights”, **Oslo Law Review**, C. 4. Sa. 3, Y. 2017, s. 150-171.

BELL, Marc: “The Right to Equality and Non- Discrimination”, Hervey Tamara/ Kenner Jeff (Der.), **Economic and Social Rights under the EU Charter of Fundamental Rights: A Legal Perspective**, Hart Publishing, Oxford/Portland/Oregon 2003, s. 91-110.

CLEMENTS, Luce / READ, Janet: “Life, Disability and the Pursuit of Human Rights”, Luce Clements/Janet Read (Der.), **Disabled People and the Right to Life: The Protection and Violation of Disabled People’s Most Basic Human Rights**, Routledge, Londra/New York 2008, s. 1-29.

CLIFFORD, Jarlath: “The UN Disability Convention and its Impact on European Equality Law”, **The Equal Rights Review**, C. 6, Y. 2011, s. 11-25.

ÇAĞLAR, Selda: “Engelli Hakları Sözleşmesinde Ayrımcılık Yasağı ve Türkiye’nin uyum Sorunu”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sa. 96, Y. 2011, s. 149-178.

ÇAĞLAR, Selda: “Engellilerin Erişebilirlik Hakkı ve Türkiye’de Erişebilirlikleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 61, Sa. 2, Y. 2012, s. 541-598.

ÇELİK, Elif: “Onuncu Yılında Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin İnsan

Hakları Sözleşmesi”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 7 Sa. 1, Y. 2016, s. 219-246.

DEVROYE, Jennifer: “The Case of D.H. and Others v. the Czech Republic”, **Northwestern Journal of International Human Rights**, C. 7, Sa. 1, Y. 2009, s. 80-101.

DIMOPOULOS, Andreas: **Issues in Human Rights Protection of Intellectually Disabled Persons**, Routledge/Taylor and Francis Group, Londra/New York 2016.

EMENS, Elizabeth F.: “Disabling Attitudes: U.S. Disability Law and the ADA Amendments Act”, Lennard J. Davis (Der.), **The Disability Studies Reader**, Routledge, 4. Bası, Londra/New York 2013, s. 42-57.

FENWICK, Helen: **Civil Liberties and Human Rights**, Routledge-Cavendish, 4. Bası, UK-USA-Canada 2007.

FIALA, Jan / LEWIS, Oliver: “Human Rights Aspects of Deaths of Institutionalized People with Disabilities in Europe”, Luke Clements/Janet Read (Der.), **Disabled People and Right to Life**, Routledge, New York 2008, s. 127-147.

FREDMAN, Sandra: **Discrimination Law**, Oxford University Press, 2. Bası, Oxford, 2011.

GERARDS, Janneke: “The Discrimination Grounds of Article 14 of the European Convention on Human Rights”, **Human Rights Law Review**, Sa. 13, Y. 2013, s. 99-124.

GÜL, İdil Işıl / KARAN, Ulaş: Ayrımcılık Yasağı: **Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Bası, İstanbul, Şubat 2011.

GÜLMEZ, Mesut: Anayasal Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Eleştirel ve Aykırı Düşünceler, **Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu III – Bildiriler: 25-26 Ekim 2011**, Petrol-İş Yayınları, İstanbul 2011.

HARRIS, D. J. / O’BOYLE, M./ WARBRICK, C.: **Law of the European Convention on Human Rights**, Oxford University Press, 2. Bası, Oxford-New York 2009.

MCCOLGAN, Aileen: **Discrimination, Equality and the Law**, Hart

Publishing, Oxford and Portland, Oregon 2014.

MC CRUDDEN, Christopher / PRECHAL: Sacha, **The Concepts of Equality and Non-Discrimination in Europe: A Practical Approach**, European Commission, Kasım 2009.

MOECKLI, Daniel: “Equality and Non-Discrimination”, **International Human Rights Law**, Daniel Moeckli/ Sangeeta Shah/Sandesh Sivakumaran (Der.), Oxford University Press, New York 2010, s. 189-208.

O’CONNEL, Rory: “Cinderella comes to the Ball: Art 14 and the right to non-discrimination in the ECHR”, **Legal Studies: The Society of Legal Scholars**, C. 29, Sa. 2, Y. 2009, s. 211-229.

OOMEN, Barbara: “Fragmentation/Integration of Human Rights Law: a Users’ Perspective on CRPD”, Brems, Eva / Ouald-Chaib, Saïla (Der.), **Fragmentation and Integration in Human Rights Law**, Edward Edgar Publishing, UK/USA 2018.

ÖZBUDUN, Ergun: **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, 4. Bası, Ankara 1995.

ÖZKAN DUVAN, Ayşe: “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik Hakkı ve Ayrımcılık Yasağı”, **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sa. 2, Y. 2017, s. 17-80.

ŞİRİN, Tolga: “Ulusal ve Uluslararası Anayasa Yargısında Engelli Hakları”, **MÜHF Engelli Hakları Komisyonu Engelli Hukukuna Giriş Sempozyumu**, Legal Yayıncılık, İstanbul, Nisan 2015.

